

Ο ΜΕΝΤΩΡ

Η ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩΙ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΞΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΞΙΜΩΝ Γ. ΞΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΞΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΞΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΟΔΥΞΕΥΣ ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ

ΞΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α Ε Η ΓΟΕΚΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ & ΟΛΓΑ ΛΑΓΑΚΟΥ

Τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἑτέρων δ' εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψηφίσμασιν εὐρημένα παλαιοῖς πεπεύραμαι συναγαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν, ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἥθους καὶ τρόπου παραδιδούς.

Πλουτ. Νικίας 1, 5

Ο ΜΕΝΤΩΡ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ, ὁ ὁποῖος συντάσσει τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ:

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους 185 • Ἡ Ἐπιγραφικὴ τοῦ Σήμερα 187- 239

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ στήλη τῶν εὐεργετῶν.

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ • ΤΕΥΧΟΣ 121 • ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2017

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους

Τὰ μαθήματα τῆς εἰκοστῆς ὄγδοης περιόδου τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης (2017-2018) εἶχαν τὸν τίτλο «“ Ἐν λίθοις φθεγγομένοις”, Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Ἱστορία, Ἀρχαιολογία, Κοινωνία, Τέχνη». Κάθε μάθημα εἶχε ὡς θέμα ἓνα εἶδος ἀρχαίων ἐπιγραφῶν καὶ ὅλα μαζί ἀποτελέσαν ἐξαιρετὴ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα γιὰ ὅλους, καὶ γιὰ τοὺς εἰδικούς, εἰσαγωγὴ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιγραφικὴ, ἰδιωμένη μὲ ἱστορικὸ τρόπο καὶ ὄχι στενὰ τεχνικὸ-ἐπιγραφικόν. Ἐξαιρεση στὴ σειρά ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μάθημα στὸ ὁποῖο ἐξετάσθηκε ἡ ἐπιβίωση καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφικῆς στὴν ἐποχὴ μας. Ὁ περιορισμένος χρόνος τοῦ μαθήματος δὲν επέτρεψε τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος «Ἡ Ἐπιγραφικὴ τοῦ Σήμερα». Μνημονεύτηκαν ὅμως ἀρκετὲς ὁμοιότητες ἀρχαίων καὶ σύγχρονων ἐπιγραφῶν, ἀναφέρθηκαν ἐπιγραφὰς ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνται σήμερα ἢ ποὺ γεννήθηκαν στὴν ἐποχὴ μας. Τὸ πράγμα ἀξίζει νὰ ἐξεταστῆ κάποτε περισσότερο.

Ὁ οἰκογενειακὸς τάφος τοῦ Nicolas-Joseph Maison (1771-1840), Maréchal de France, Διοικητοῦ τοῦ Corps d'expédition en Morée τὸ 1828. Πρβ. τὰ ὅσα λέει ὁ Λουκιανὸς γιὰ τὰ ἐγκαταλειμμένα νεκροταφεῖα τοῦ καιροῦ του (ἐδῶ σελ. 188).

Ἡ Ἐπιγραφικὴ τοῦ Σήμερα¹

Στὴ φετινὴ σειρὰ τῶν μαθημάτων θὰ ἐξεταστοῦν οἱ ἀρχαῖες ἐπιγραφές καὶ τὸ περιεχόμενό τους, καὶ θὰ ἐκτεθοῦν ποικίλα θέματα τοῦ ἀρχαίου βίου μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ δική μου ἐναρκτήρια ὁμιλία εἶναι ἀφιερωμένη στὴν ἐπιβίωση καὶ μίμηση τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφικῆς, κυριότατα ὅμως ἀφορᾷ τὴν ἐπιγραφικὴ τῆς νεότερης Ἑλλάδας.

Μὲ τὸ προοίμιο αὐτὸ σᾶς προῖδεάζω ὅτι θὰ μιλήσω γιὰ τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές ἀλλὰ σὲ παραβολὴ μὲ τὶς νεότερες, ἃς ποῦμε τὶς μετὰ τὸ '21. Θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω, ὅτι ἡ ἀρχαία ἐπιγραφικὴ ἐπιζεῖ στὶς μέρες μας σὲ μεγάλο βαθμό, πρῶτο γιὰ τὸ ζοῦμε σ' ἓνα τόπο ὅπου βρῖθουν οἱ ἀρχαῖες ἐπιγραφές, δεύτερο διότι οἱ τρόποι ἐπικοινωνίας, ἀπόδοσης τιμῶν, μετάδοσης ἰδεῶν, διατήρησης τῆς μνήμης μεγάλων γεγονότων ἀλλὰ καὶ τῆς μνήμης τῶν ἀτόμων ξεχωριστά, δὲν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα. Στὶς μέρες μας μάλιστα ἀκμάζει μιὰ ἰδιότυπη ἐπιγραφικὴ, ὑπῆρχε καὶ στοὺς Ἀρχαίους, οἱ ἐπιγραφές στοὺς τοίχους, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνει λόγος.

Ὅμως ἡ πληροφορικὴ ἀνέτρεψε τὸν τρόπο ἔκφρασης τῶν ἰδεῶν καὶ συνεπῶς μειώθηκε ὁ ρόλος τῶν πραγματικῶν, μὲ τὴν ἀρχαία ἔννοια καὶ μορφή, ἐπιγραφῶν στὰ χρόνια μας. Ἡ σημερινὴ ἐπίσημη ἐπιγραφικὴ ἀποτελεῖ ἀπολιθωμένο κατάλοιπο ἑνὸς τελετουργικοῦ χωρὶς συναίσθημα. Στὸν προθάλαμο ἐδῶ ὑπάρχει ἡ στήλη τῶν εὐεργετῶν. Εἶναι μίμηση τῶν Ἀρχαίων. Ἀλλὰ περνοῦν χρόνια, ἀκόμη καὶ δεκαετίες, γιὰ νὰ χαραχθεῖ ἓνα ὄνομα. Γιατί; Ἐπειδὴ οἱ πλούσιοι δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν παράδοση καὶ δὲν προσφέρουν τόσα γιὰ νὰ κηρυχθοῦν εὐεργέτες. Στὴν κοντινὴ μας Ἀκαδημία χαράζεται κατὰ καιροὺς τὸ ὄνομα ἑνὸς νέου ἀκαδημαϊκοῦ. Κανεὶς δὲν τὸ ἀντιλαμβάνεται. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις συμβαίνει ἐκεῖνο ποὺ περιγράφει ὁ Λουκιανὸς² γιὰ

τὰ ἐγκαταλειμμένα νεκροταφεῖα τοῦ καιροῦ του: «ὡσπερ τινὰ στήλην παλαιοῦ νεκροῦ ὑπτίαν ὑπὸ τοῦ χρόνου ἀνα- τετραμμένην παρέρχονται μηδὲ ἀναγνῶντες» (σὰν νὰ ἴβλε- παν τὴν ταφόπλακα κάποιου πού ἔχε πεθάνει ἀπὸ καιρό, πε- σμένη στὸ χῶμα, προσπερνοῦν χωρὶς νὰ ρίξουν μιὰ ματιά).

Κύριος λόγος τῆς ἐπιβίωσης τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφικῆς εἶναι ἡ πίστη μας στὴν κατ' εὐθεῖαν καταγωγή μας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Κάποτε ἔγινε καὶ ἀπόπειρα, ἀνόητη, γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Ἄλλος λόγος εἶναι ἡ ἔλλειψη κρατικῆς παράδοσης. Μετὰ τὸν ξεπεσμό καὶ τὴ διά- λυση τῶν ἀρχαίων κρατῶν, ἡ Ἑλλάδα ἀπέκτησε ἐνιαία κρα- τικὴ ὑπόσταση τὸ 1828 χωρὶς, τυπικῶς, νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ κάποιον ἐπικυρίαρχο. Κατὰ τὴν περίοδο πού ἀκολούθησε παρατηρεῖται συνεχῆς παλινδρόμηση ὡς πρὸς τὴ λατρεία καὶ τὴ μίμηση τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἐξωτερικῶν της στοι- χείων καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔμπρακτὴ ἀπόλυτὴ ἰδιοτελῆ ἄρνησή της, δεῖγμα καιροσκοπισμοῦ, ἀβεβαιότητος καὶ συγχρόνως ἀμαθείας.

Στὴν ἐποχὴ μας ἔχει διατηρηθεῖ ἓνα μικρὸ μόνο μέρος τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφικῆς. Τὰ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα πού τότε χαράζονταν σὲ πέτρα καὶ σὲ μέταλλο ἢ γράφονταν μὲ μπογιὰ σὲ ξύλινες πινακίδες, τυπώνονται πλέον στὸ χαρτί. Τὰ κυριό- τερα, οἱ κρατικὲς ἀποφάσεις, οἱ νόμοι, τὰ διατάγματα, σήμε- ρα δημοσιεύονται στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως*. Δὲν ὑπάρ- χουν στήλες μὲ ψηφίσματα, μὲ συνθήκες, μὲ συμμαχίες. Τὸ διάγγελμα τῆς 4ης Αὐγούστου 1936, μὲ τὸ ὁποῖο γινόταν ἀλ- λαγὴ πολιτεύματος ἀπὸ βασιλευόμενη δημοκρατία σὲ ἀπό- λυτὴ μοναρχία καὶ συνεπῶς ἔπαυαν νὰ ἰσχύουν τὰ βασικὰ πολιτικὰ δικαιώματα, στοιχειοθετήθηκε, τυπώθηκε καὶ κυ- κλοφορήθηκε αὐθημερὸν στὸ χαρτί σὲ χιλιάδες ἀντίτυπα, ἀντὶ νὰ χαραχθεῖ σὲ μιὰ στήλη, ὅπως ἐκείνη πού ἴδρυσαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ 336 π.Χ. μὲ τὸν νόμο κατὰ τῆς τυραννίας, πού πρότεινε ὁ Εὐκράτης Ἀριστοτίμου ἀπὸ τὸν Πειραιά. Ἡ συμ-

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 4 Ἀυγούστου 1936

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 323

Πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν

Ἐνῶ ἡ Βουλὴ ἡ ἐκλεγείσα μετὰ τὰς μακρὰς ἐσωτερικὰς περιπετείας τοῦ ἔθνους τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1936, ὅπως ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν γαλήνην καὶ τάξιν, ἀπεδείχθη εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀνικανὸς καὶ εἰς τοῦτο καὶ εἰς τὸ νὰ δώσῃ Κυβέρνησιν εἰς τὴν Χώραν καὶ ἡ ἀνικανότης αὕτη ἀπεδείχθη καὶ κατόπιν καὶ τελευταίως ἀκόμη ἔνεκα τῶν ἀθεραπεύτων κομμουνικῶν ἀντιθέσεων καὶ προσωπικῶν ἐρίδων, αἵτινες ἐλάχιστα ἐνδιέφερον τὴν μεγίστην μᾶζαν τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, ὁ Κομμουνισμὸς ἐπωφελοῦμενος καὶ τῆς περιστάσεως ταύτης καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν δοθείσης ὑποστηρίξεως διαφόρων πολιτικῶν μερίδων, ἤγειρε θρασυτάτην τὴν κεφαλὴν του ἀπειλῶν σοβαρώτατα τὸ κοινωνικὸν καθεστῶς τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ πρώτη παράγραφος τοῦ διαγγέλματος τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ, μετὰ τὸ ὁποῖο καταλύθηκε τὸ πολίτευμα τῆς βασιλευόμενης δημοκρατίας.

φωνία ἔνταξης τῆς Ἑλλάδος στὴν ΕΟΚ, ὑπογράφηκε στὶς 28 Μαΐου τοῦ 1979 στὸ Ζάππειο, ἔμελλε νὰ μᾶς φέροι στὴν ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς αὐτοτέλειας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ ἀνακοινώθηκε ἐπίσης μετὰ τὶς ἐφημερίδες. Ἄν ἡ συμφωνία εἶχε χαραχτεῖ σὲ στήλη καὶ βρισκόταν σὲ κοινὴ θέα, ὑπῆρχε πιθανότητα κάποιος δυσαρεστημένος νὰ τὴ σπάσει.

Ἀπὸ ποῦ ἀρχίζουν ἡ ἀρχαία καὶ ἡ σύγχρονη Ἐπιγραφικὴ; Ἀπὸ τὸ σημαντικότερο γεγονός τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὸ τέρμα τῆς, τὸν θάνατο. Μέγα κεφάλαιο τῆς ἀρχαιολογίας εἶναι ὁ θάνατος, οἱ τάφοι. Οἱ περισσότεροι βρίσκονται τυχαῖα κι ἂν ὑπάρχει εὐνοια τῆς τύχης εἶναι ἀσύλητοι. Ἡ με-

γαλύτερη όμως εύνοια είναι να βρούμε πάνω στον τάφο, «ύπτίαν υπό τοῦ χρόνου ἀνατετραμμένην», στήλη μὲ χαραγμένο ἐπάνω της τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ τοῦ τάφου, κι ἀκόμη καλύτερα καὶ τῶν συγγενῶν. Μαθαίνουμε ἀμέσως, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομά του, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του, ἴσως καὶ τὸν τόπο τῆς γέννησής του καὶ τὸν αἰῶνα ποῦ ἔζησε. Πολλὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ταφικῶν περιβόλων περιέχουν χαραγμένο τὸ γενεαλογικὸ δέντρο ὀλόκληρης οἰκογένειας. Ὅπως καὶ σήμερα, μετὰ ἀπὸ κάθε νέα ταφή χαραζόταν τὸ ὄνομα τοῦ νέου «ἐνοίκου»³.

Τὴ συνήθεια αὐτὴ τὴ διατηρήσαμε ὡς χριστιανοί. Ἄρκεϊ νὰ δοῦμε τὶς στήλες δύο δικῶν μας ἀνθρώπων. Τοῦ Κυριακοῦ Πιπτάκη καὶ τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη. Εἶναι ἡ ὕστατη καὶ ἀπαραίτητη τιμὴ πρὸς τὸν νεκρό, ποῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει στὴ μνήμη μας μὲ τὸ ὄνομά του καὶ τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του χαραγμένα σὲ σταυρό, σὲ στήλη ἢ στὴν πλάκα ποῦ καλύπτει τὸν τάφο. Ἄν καίγαμε τοὺς νεκροὺς καὶ σκορπίζαμε τὴ στάχτη τους, τί θὰ ἔμενε νὰ μᾶς τοὺς θυμίζει; Ποῦ εἶναι ὁ τάφος τῆς Μαρίας Κάλλας, τοῦ Δημήτρη Μητρόπουλου;

Γιὰ τὰ ἐπιτύμβια σήματα ὑπάρχει δυσκολία ποιὰ νὰ μνημονεύσω. Τὰ ἀρχαῖα εἶναι ἀμέτρητα καὶ τὰ σημερινὰ τὸ ἴδιο. Ἡ ποικιλία τῆς μορφῆς τους δὲν ὑπακούει σὲ κανόνα. Καὶ γιὰ τ' ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ γιὰ τὰ σημερινά, ἀρχίζουμε ἀπὸ τὴν ταπεινὴ στήλη ἢ τὸν ἀπλὸ σταυρὸ μὲ χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ φθάνουμε στοὺς περιβόλους τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τοῦ Ραμνοῦντος, κι ἀκόμη πρὸ ψηλά, στὸ μνημεῖο τῆς Καλλιθέας ἢ τοῦ Μουσώλου. Καὶ σ' αὐτὸ μιμηθήκαμε τοὺς Ἀρχαίους. Ἀπὸ τὸν ἀπέριττο τάφο τοῦ Καποδίστρια στὴν Κέρκυρα ἢ τῶν βασιλέων στὸ Τατόι καταλήξαμε στὸ μεγαλόπρεπο μνημεῖο τῆς ματαιοδοξίας, στὸν ταφικὸ ναὸ τοῦ Σλήμαν στὸ Ἀ' νεκροταφεῖο.

Ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῶν ἰδιωτῶν θὰ μνημονεύσω δύο πασίγνωστα. Τὸ ἀρχαῖο εἶναι ἡ στήλη τῆς Ἠγησοῦς, κόρης τοῦ

Προξένου, ὅπως λέει ἡ ἐπιγραφή τῆς ἀνάγλυφης στήλης: Ἑγησώ Προξένου. Τὸ δεύτερο εἶναι τὸ μνημεῖο τῆς Σοφίας Ἀφεντάκη, τὸ γνωστὸ ὡς *Κοιμημένη*, ἔργο τοῦ Γιαννούλη Χαλεπᾶ. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀπλή: Σοφία Κ. Ἀφεντάκη | ἐτῶν 18 ἀπεβίωσεν 17 Δεκεμβρίου 1873. Καὶ τὰ δύο μνημεῖα αὐτὸ πὺν τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τ' ἄλλα εἶναι ἡ Τέχνη. Τέτοια καλλιτεχνήματα ὅμως εἶναι σπάνια, οἱ ἀρχαῖες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές εἶναι δεκάδες χιλιάδες καὶ τὶς σύγχρονές μας τὶς βλέπουμε ὅταν βρισκόμαστε στὰ κοιμητήρια. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πὺν δὲν θὰ συνεχίσω τὶς συγκρίσεις.

Στὶς ὕστατες τιμές ὑπάρχουν διακρίσεις καὶ διαφοροποιήσεις. Ἡ Πολιτεία τιμοῦσε καὶ τιμᾶ ἐκείνους πὺν πεθαίνουν ὑπερασπίζοντάς την. Σὲ ἀπόσταση περίπου τριακοσίων μέτρων, ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα, ὑπάρχει τὸ μεγάλο-πρεπο καὶ λιτὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου, ὅπως τὸ μεταφράσαμε ἀπὸ τὰ γαλλικά, ἢ μνημεῖο τῶν Ἀφανῶν, ὅπως τὸ ἔλεγε ὁ Θουκυδίδης⁴. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση εἶναι τοῦ Ἑμμανουῆλ Λαζαρίδη, μὲ κέντρο τὸ μεγάλο ἀνάγλυφο τοῦ νεκροῦ γυμνοῦ ὀπλίτη, ἔργο τοῦ Φωκίωνος Ρώκ. Γύρω βρίσκονται χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν μαχῶν καὶ τῶν τόπων ὅπου ἔπεσαν οἱ χιλιάδες ἐκείνων πὺν πολέμησαν γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος.

[ἀσπίς μὲ ἀρχαῖο κράνος]⁵

Ἑλασσών=Σαραντάπορον

Λαζαράδες=Στενά: Πόρτα-

[1912/1913]

ς=Κατερίνη=Σόροβιτς=

[ἀσπίς μὲ ταῦρο πρὸς ἀριστερὰ]

Γιαννιτσά=Θεσ-

σαλονίκη=᾽Οστρ-

[1912/1913]

οβον= Κοριτσά=

Πεστά=Γρύμπο-
βο=Πέντε Πηγά- [1912/1913]
δια=Πρέβεζα=

[ἀσπίς μὲ γοργόνειο]

Ἄετορράχη=Μα-
νωλιάσσα=Μπι- [1912/1913]
ζάνι=Δρίσκος

[ἀσπίς μὲ σπαθὶ μέσα σὲ στεφάνι]

Κιλκίς=Λαχαν-
ᾶ=Μπέλες=Κρέ- [1913]
σνα Τσουμαγιά

[ἀσπίς μὲ κεφάλι Ἀθηνᾶς πρὸς δεξιὰ]

Πέτσοβο=Νευρ-
οκόπι=Μπάνιτ- [1913]
σα=Μαχωμέα

[ἀσπίς μὲ κράνος γαλλικοῦ τύπου]

Πίνδος
Μόροβα=Κορυτσά=Καλαμᾶς
Τόμορος=Τρεμπεσίνα
Χειμάρρα=Ἀργυρόκαστρον [1940/1941]
731=Μπούμπεσι=Καλπάκι
Μεσόγειος=Ἀτλαντικός [1941/1945]

μία κλίνη κενὴ φέ-
ρεται ἐστρωμένη
τῶν ἀφανῶν.

[ΜΕΓΑ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΟΠΛΙΤΟΥ ΚΑΤΑΚΕΚΛΙΜΕΝΟΥ]

ἀνδρῶν ἐπιφανῶν
 πᾶσα γῆ τάφος.

Κλεισούρα=Πρεμετή
 Ὀστρόβιτσα=Πόγραδετς=
 Ροῦπελ=Περιθώρι=Κρήτη [1940/1941]
 Ἐλ-Ἄλαμείν=Ρίμινι [1944]
 Ρουβίκων=Δωδεκάνησα=Κορέα [1944/1953]
 Κύπρος=Αἰγαῖο=Ἴόνιο [1974]

[ἀσπίς μὲ ἀρχαῖο κράνος]

Ἄφιόν Καραχισ-
 ἄρ=Σαγγάριος [1920/1922]
 Καλὲ Γκρότο

[ἀσπίς μὲ δικέφαλο ἄετò]

Τουλοῦ Μπουνά-
 ρ=Κιουτάχεια [1920/1922]
 Δορύλαιον

[ἀσπίς μὲ ἰσοσκελῆ σταυρὸ καὶ τὴν ἐπιγραφή
 τοῖς ἥρωϊκοῖς προμάχοις τῆς πατρίδος]

Ἄρτάκη=Ἄϊδίν-
 ιον=Προῦσσα= [1920/1922]
 Φιλαδέλφεια=

[ἀσπίς μὲ γοργόνειο]

Χερσών=Σέρμπ-
 κας=Ὀδησός= [1919]
 Σεβαστούπολις

Γκόλο Μπίλο=Σ-
 μπόρσκο=Πρέσ- [1916/1918]
 λαπ=Ἐριγών

[ἀσπίς μὲ ταῦρο πρὸς ἀριστερὰ]

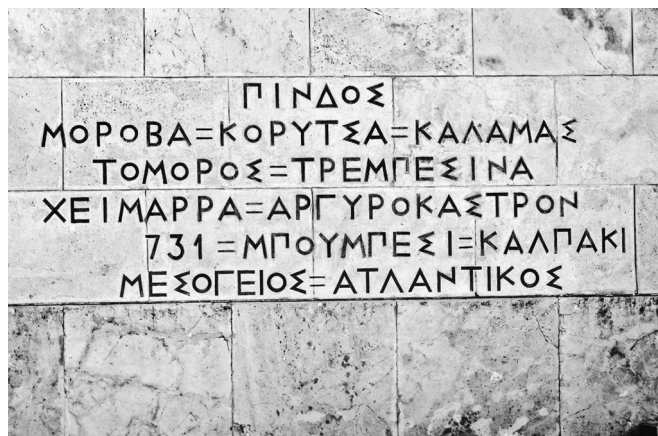
Ραβινέ=Μοναστήρι=Σκρᾶ
 Στρυμών=Δοϊράνη=Μπέλε- [1917/1918]
 ς=Γκράν Κορονέ=Τζένα

[ἀσπίς μὲ κράνος τοῦ Πρώτου Πολέμου]

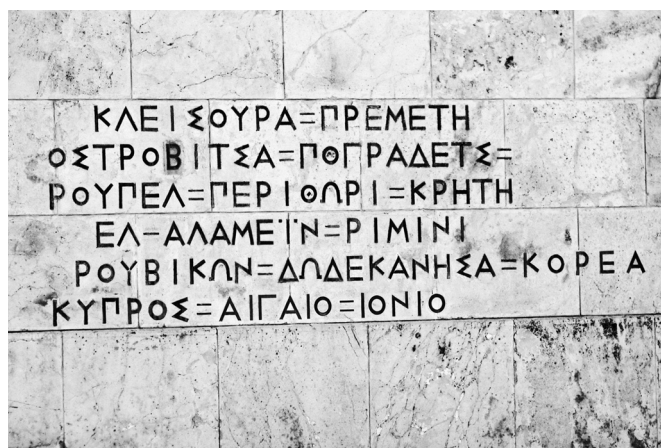
Τὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγνώστου ἢ τοῦ Ἀφανοῦς στρατιώτου εἶναι μιὰ σύγχρονη πρωτοτυπία⁶. Ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς πολέμους καὶ ὅλες τὶς ἐποχὲς καὶ χρησιμεύει κυρίως στὶς καθιερωμένες τελετὲς ἐχθρῶν καὶ φίλων. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι στὶς 12 Ὀκτωβρίου 1944 οἱ Γερμανοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν Ἀθήνα καὶ ὁ στρατηγὸς Felmy κατέθεσε στεφάνι στὸ μνημεῖο. Καὶ εὐθὺς ἀμέσως, μόλις ἔφυγαν, τὸ πλῆθος ποδοπάτησε τὸ στεφάνι καὶ προσκύνησε τὸ μνημεῖο εὐχαριστώντας τὸν Θεὸ πὸ ἐλευθερώθηκε.

Ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀνάγλυφο ὀπλίτη, μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ ἐπιγραφὲς πὸ εἶναι χαραγμένες στὸν ὑψηλὸ τοῖχο πὸ ὀρίζει τὸν χῶρο τοῦ μνημείου. Ὄνόματα τόπων καὶ μαχῶν στὴ Μακεδονία, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Ἀλβανία, τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴν Κριμαία, τὴν Ἀφρική, τὴν Ἰταλία, τὴν Κορέα, τὴν Κύπρο. Χιλιάδες νεκροὶ πὸ τὰ ὀνόματά τους ἢ κοιμοῦνται σὲ κάποιους καταλόγους ἢ μένουν ἄγνωστα, ἀφανῆ. Δὲν βλέπω μόνο ἓνα ὄνομα τόπου, μιᾶς κορυφῆς, ἀσήμαντο ἀλλὰ πὸ ἔμεινε στὴν Τέχνη, «Τὸ Μνήμα τῆς Γρηᾶς», πὸ τὴ μνή-

μη του διέσωσε ο Άγγελος Βλάχος, τόπο κολασμένο όπου έπρεπε να πολεμάς με τη φασιστική φωτιά των Ίταλων και τόν θανατερό πάγο τῶν βουνῶν τῆς Ἀλβανίας.

Μνημείο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτου. Ὄνόματα τόπων ὅπου ἔγιναν μάχες καὶ πόλεων ποὺ κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὸν Ἀλβανικὸ πόλεμο. Στὴ Μεσόγειο καὶ τὸν Ἀτλαντικὸ πολέμησε τὸ ἑλληνικὸ ναυτικὸ κατὰ τὴν περίοδο 1941-1945.

Ὄνόματα τόπων ὅπου ἔγιναν μάχες κατὰ τὸν Ἀλβανικὸ πόλεμο, στὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἰταλία τὸ 1944, στὴν Κορέα τὸ 1953 καὶ στὴν Κύπρο τὸ 1974.

Ὁ τόπος ὅπου οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἔθαβαν τιμητικὰ τοὺς πεσόντες στοὺς πολέμους ἦταν τὸ Δημόσιον Σῆμα. Ἐκεῖ βρίσκονταν οἱ τάφοι προσώπων ποὺ διέπρεψαν στὴν ὑπηρεσία τῆς Πολιτείας, ὅπως τοῦ Θρασυβούλου, τοῦ Χαβρίου, τοῦ Φορμίωνος καὶ «πᾶσι μνήματα Ἀθηναίοις ὀπόσοις ἀποθανεῖν συνέπεσεν ἔν τε ναυμαχίαις καὶ ἐν μάχαις πεζαῖς»⁷. Τὸ Δημόσιον Σῆμα ἦταν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ στὴν Ἀκαδημία.

Ἐνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ Δημοσίου Σήματος ἦταν τῶν ἔνδεκα Ἀθηναίων ποὺ σκοτώθηκαν τὸ καλοκαίρι τοῦ 394 π.Χ. στὴν Κόρινθο καὶ στὴν Κορώνεια⁸· καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή:

οἶδε ἰππέης ἀπέθανον ἐν Κορίνθῳ : ἐν Κορωνεῖαι

Ἀνάμεσα στοὺς σκοτωμένους τῆς Κορίνθου ἦταν καὶ ὁ Δεξίλεως τοῦ ὁποίου τὸ ὠραῖο μνημεῖο, ποὺ ἔστησε ξεχωριστὰ ἢ οἰκογένειά του, ὅταν βρέθηκε τὸ 1863 βοήθησε νὰ ὀρθοθεῖ μὲ βεβαιότητα ἢ θέση τοῦ Κεραμεικοῦ.

Σήμερα στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἑκατοντάδες μνημεῖα πεσόντων στοὺς πολέμους, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους ἕως σήμερα, σκορπισμένα σ' ὅλες τὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά. Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα, μᾶλλον τὸ τελευταῖο, εἶναι τὸ μνημεῖο ἐκείνων ποὺ σκοτώθηκαν στὶς νησίδες Ἴμια, ἀνατολικά τῆς Καλύμνου, στὶς 31 Ἰανουαρίου 1996, ἰδρυμένο στὴν πλατεία Ρηγίλλης, πλάι στὸν δρόμο.

Ἡ ἐλευθερωμένη Ἑλλάδα δὲν συνέχισε τὴν ἀρχαία συνήθεια μ' ἓνα νέο Δημόσιο Σῆμα. Ἡ παράδοση εἶχε πάψει νὰ τηρεῖται ἀπὸ δεκάδες αἰῶνες καὶ οἱ συμφορὲς τῆς Ἐπανάστασης τῆς εἶχαν χαρίσει χιλιάδες ἥρωες ἀξιους νὰ ταφοῦν ἐκεῖ. Ἀντίθετα, στὰ νεότερα χρόνια σὲ μεγάλες χῶρες δημιουργήθηκαν τόποι ὅπου ὑπάρχουν οἱ τάφοι ἐκείνων ποὺ διακρίθηκαν ὡς εὐεργέτες τῆς Πολιτείας. Στὴ Βρετανία, στὸ Λονδίνο, ἔχουμε τὸ Westminster Abbey, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1245· στὴ Γαλλία, στὸ Παρίσι, τὸ Panthéon, ἀρχικὰ ἐκκλησία

Τὸ μνημεῖο τῶν πεσόντων στὰ Ἴμια στὶς 31 Ἰανουαρίου 1996, στὴν πλατεία Ρηγίλλης.

ἀφιερωμένη στὴν Ἁγία Γενεβιέβη. Τὸ 1791 ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευση τὸ ὄρισε ὡς μασσωλεῖο τῶν διαπρεπῶν Γάλλων. Πρῶτος τάφηκε τῆ χρονιὰ ἐκείνη ὁ Mirabeau καὶ ἀκολούθησαν ὁ Βολταῖρος, ὁ Marat, ὁ Rousseau, ὁ Jean Moulin, ὁ André Malreau. Οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες ἔχουν τὸ στρατιωτικὸ κοιμητήριο τοῦ Arlington κοντὰ στὴν Οὐάσιγκτων, ὅπου ἔχουν ταφεῖ καὶ πολῖτες, ὅπως ὁ Πρόεδρος John Kennedy.

Στην Ελλάδα πολλοὶ τάφοι ἐπιφανῶν Ἑλλήνων βρίσκονται κυρίως στὸ Α΄ νεκροταφεῖο τῆς Ἀθήνας, ὅπου σὲ ἰδιαίτερο χῶρο θάβονται οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ ἄλλοι διαπρεπεῖς Ἑλληνες ἀναπαύονται στὴν πατρίδα τους, ὅπως ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὁ Νίκος Καζαντζάκης στὰ τείχη τοῦ Ἡρακλείου καὶ οἱ μεγάλοι Ἐπτανήσιοι, ὁ Διονύσιος Σολωμὸς καὶ ὁ Ἀνδρέας Κάλβος στὴ Ζάκυνθο.

Μεμονωμένα μνημεῖα καλύπτουν τὰ λείψανα σπουδαίων προσώπων, τοῦ Καραϊσκάκη ὁ τάφος βρίσκεται στὸ Νέο Φάληρο, κάπου ἐκεῖ πού σκοτώθηκε⁹. Ἄλλα θυμίζουν τὴ θυσία τῶν στρατιωτῶν στοὺς πολέμους, ὅπως ἡ ἀρχαϊκὴ Ἀθηνᾶ τοῦ Βάσου Φαληρέα, τοῦ 1952, στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως γιὰ τοὺς Βρετανούς, Αὐστραλοὺς καὶ Νεοζηλανδοὺς πού ἔπιασαν στὴν Ελλάδα κατὰ τὸν πόλεμο 1941-1945.

Τὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως ἀποτελεῖ ὑπομνηματικὸ ὑποκατάστατο ἑνὸς Δημοσίου Σήματος. Περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ Πρόμαχο τοῦ Βάσου Φαληρέα, τὸν μεγάλο ἔφιππο ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου Α΄ (1938), τὴ στήλη τῶν Ἱερολοχιτῶν (1981) καὶ τουλάχιστον 20 προτομὲς ἀγωνιστῶν τοῦ '21 τῶν ὁποίων ἡ ἴδρυση ἄρχισε, στὴ λεωφόρο Ἡρώων τοῦ Πεδίου, τὸ 1935, προτομὲς ἀγωνιστῶν νεοτέρων πολέμων καὶ τὴ σαρκοφάγο μὲ τὴν κοιμωμένη μορφή τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, ἔργο τοῦ Λεωνίδα Δρόση (1869) σὲ σχέδιο τοῦ Χριστιανοῦ Χάνσεν (1842). Τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη ὁ τάφος βρίσκεται στὸ Ἄργος.

Ὡς Δημόσιον Σῆμα τῆς Ἑλλάδος μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν Κῆπο τῶν Ἡρώων στὸ Μεσολόγγι. Ἡ ἀρχὴ του ἀνάγεται στὸν Καποδίστρια¹⁰. Ὁ προσκυνητὴς πού τὸ ἐπισκέπτεται βρίσκεται στὴν Ἱστορία τοῦ Ἀγῶνος, πού εἶναι καὶ ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου¹¹. Εἶναι τὸ μέρος τῆς Ἑλλάδος πού γιὰ τὶς θυσίες του ἡ Δόξα δὲν θεώρησε ἄλλο «τόπον ἐνδοξότερον ἀπὸ τοῦτο τὸ ἀλωνάκι»¹².

Στὸν Κῆπο τῶν Ἡρώων βρίσκονται συναγμένα καὶ σκεπα-
σμένα ἀπὸ τύμβο τὰ ὅσα τῶν πεσόντων στὶς πολιορκίες τοῦ
Μεσολογγίου καὶ στὴν ᾽Εξοδο¹³. Μπροστὰ στὸν τύμβο μνη-
μειακὴ στήλη μὲ λιοντάρι ξαπλωμένο στὴν κορφή του καὶ
σταυρὸ φέρει ἐπίγραμμα κι ἐπιγραφὲς στ' ἀρχαῖα ἑλληνικά¹⁴:

+

ἐν τούτῳ νικά

ἦνι Λεωνίδα πολυπληθεῖς ἔνθα κέονται

εἶνεκ' ἑλευθερίας ἴφι μαχεσσάμενοι

ΧΓ^ΡΗΗΗΔΔΔΠΙΙΙ

Πολιορκία

Α

ΧΓ^ΡΗΗΗΔΔΙΙ

Πολιορκία

Β

ΧΓ^ΡΗΗΗΔΔΠ

(νά!, σὰν τοῦ Λεωνίδα ἀμέτρητοι ἐδῶ ἔχουν πέσει
γιὰ τὴν Ἐλευθερία μανιασμένα πολεμώντας)

Τάφοι, κενοτάφια μὲ κεντημένες ἐπιγραφὲς σώζουν τὴν
ἱστορία τῶν πολιορκιῶν τῆς ἱερῆς πόλης καὶ τῆς νύχτας τῆς
10 πρὸς 11 Ἀπριλίου 1826. Βαδίζοντας ἀντικρίζουμε τὶς
στήλες μὲ χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν προμαχόνων, τῶν πυρ-
γωμάτων, τῶν κανονιοστασιῶν. Βρισκόμαστε μπροστὰ στὰ
μνημεῖα τοῦ Νότη Μπότσαρη, τοῦ Δημήτρη Σιδέρη, ἀρχιπυ-
ροβολητῆ πὺ ἐπese στὶς 21 Μαΐου 1825, τὴ στήλη τοῦ
Ἰωσήφ Ρωγῶν, πὺ ἀνατινάχτηκε στὶς 12 Ἀπριλίου 1826, τοῦ
Δημητρίου Μακρῆ, ἡγέτη στὴν ᾽Εξοδο, τὴ στήλη τοῦ Νικο-
λάου Στουρνάρη, πὺ ἐπese στὴν ᾽Εξοδο στὶς 10 Ἀπριλίου
1826, καὶ τοὺς ἀμέτρητους σταυροὺς ἐκείνων πὺ ἄφησαν τὴ
ζωὴ τους στὸ Βασιλάδι, καὶ στὴν ᾽Εξοδο.

Στὸν Κῆπο τῶν Ἡρώων ταιριάζουν οἱ στίχοι τοῦ Ὅρα-
τίου¹⁵

Incisa notis marmora publicis
per quae spiritus et vita redit bonis
post mortem ducibus

(Μάρμαρα με σκαλισμένες δημόσιες ἐπιγραφές
 πού πνοή δίνουν καὶ ζωὴ στους ἀντρειωμένους
 στρατηγούς ὅταν αὐτοὶ πεθαίνουν)

Ὁ δημοκρατικὸς θεσμὸς τοῦ δημοψηφίσματος, πού σήμερα ἐκφράζει τὴν ἄμεση δημοκρατία(!), δηλαδή τὴν προσωπικὴ ἔκφραση τῆς θέλησης ὅλων τῶν πολιτῶν χωρὶς διάμεσο τοὺς βουλευτές, ἐπέζησε ὡς τὶς μέρες μας. Γνωστὸς εἶναι ὁ νόμος τοῦ ὄστρακισμοῦ στὴν Ἀθήνα, δηλαδή ἡ δυνατότητα νὰ ἐξορίζεται μὲ ψηφοφορία ὅλου τοῦ λαοῦ κάποιο πρόσωπο πού κρινόταν ὅτι θὰ ἦταν βλαπτικὸ γιὰ τὴν Πολιτεία. Σήμερα αὐτὸ δὲν ἰσχύει: οἱ πολιτικοὶ εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀμνηστευμένοι. Οἱ Ἀρχαῖοι δὲν δίσταζαν νὰ κρίνουν καὶ τὸν Περικλῆ καὶ τὸν Ἀριστείδη. Καὶ ἡ ἀπόφαση τῆς πλειοψηφίας γινόταν σεβαστή. Ὁ νικητὴς τῆς Σαλαμίνας Θεμιστοκλῆς ὄστρακίστηκε, ἐξορίστηκε καὶ τελικὰ κατέφυγε στὸν Μεγάλο Βασιλέα¹⁶.

Τὰ σημερινὰ δημοψηφίσματα εἶναι λίγο διαφορετικά. Συνήθως μ' αὐτὰ ἐγκρίνεται ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος καὶ μόλις τελευταῖα, στὶς 5 Ἰουλίου τοῦ 2015, ζητήθηκε ἡ γνώμη τοῦ λαοῦ ἂν ἐπιθυμεῖ νὰ συνεχίσει νὰ διαχειρίζονται τὴν πολιτικὴ του ἐλευθερία οἱ ξένοι τραπεζίτες. Ὡς ὄστρακο χρησιμοποιήθηκε ἓνα περίεργο ψηφοδέλτιο. Ὁ λαὸς εἶπε ὄχι, ἀλλὰ μὲ τὸ πραξικόπημα πού ἀκολούθησε τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος ἀκυρώθηκε. Ἔτσι στὸ θέμα αὐτὸ δὲν εἴμαστε ἀπόγονοι τῶν Ἀρχαίων, ἐκτὸς ἂν συγκρίνουμε τὸ σημερινὸ καθεστὼς μὲ τὰ πολιτειακὰ συμβάντα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. στὴν Ἀθήνα.

Ἡ ἐπιγραφικὴ ἔχει σχέση μὲ τὴν ποίηση; Βεβαίως, καὶ μὲ τὴν ἀρχαία καὶ μὲ τὴ σημερινή. Ἕνας παλιός, ὁ Αἰσχρίων¹⁷, παρομοιάζει τὸ νέο φεγγάρι μὲ τὸ *νέο σίγμα*, ἐννοεῖ τὸ μηναιοδές, τὸ μισοφέγγαρο, C, γράμμα πού ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ κυριάρχησε στὰ προχωρημένα χρόνια τῆς ρω-

μαιοκρατίας. Τὸ σίγμα ἐξ ἄλλου τὸ βρίσκουμε πάνω στὶς ἀσπίδες τῶν Σικυωνίων ὡς διακριτικό τους¹⁸.

Ὁ Αἰσχύλος στοὺς *Ἐπιὰ ἐπὶ Θήβας* (434) περιγράφει τὸν Καπανέα στὶς Ἡλέκτρες Πύλες ἀρματωμένο καὶ μανιασμένο μὲ τὴν ἀσπίδα του ποὺ ἔφερε ἐπιγραφὴ μὲ χρυσὰ γράμματα:

Ἔχει δὲ σῆμα γυμνὸν ἄνδρα πυρφόρον
φλέγει δὲ λαμπὰς διὰ χερῶν ὀπλισμένη
χρυσοῖς δὲ φωνεῖ γράμμασιν ἑρήσω πόλιν'

(Κ' ἔχει σημάδι ἄντρα γυμνὸ ποὺ κρατεῖ φλόγα
καὶ λάμπ' ἢ δάδα ἀρματωμένη στὴ δεξιά του
καὶ μὲ χρυσὰ ψηφία, «θὰ κάψω», λέει, «τὴν πόλη»).

Προσέξτε τὴν ἔκφραση «χρυσοῖς δὲ φωνεῖ γράμμασιν», «μιλάει μὲ χρυσὰ γράμματα». Ὁ ποιητὴς δίνει στὶς ἐπιγραφὲς ἀνθρώπινη ὑπόσταση, θεωρεῖ ὅτι τὰ γράμματα ἔχουν φωνὴ καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη ὁ Μαργαρίτης Δήμιτσας ὀνόμασε τὴ συλλογὴ τῶν μακεδονικῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1896 «Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις»¹⁹.

Ἡ ἔκφραση *λίθοι φθεγγόμενοι* εἶναι παλιά, ἀλλὰ ἀρχικὰ δὲν εἶχε σχέση μὲ τὶς ἐπιγραφές. Σώζεται στὸν Μανέθωνα, Αἰγύπτιο ἱστορικὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. σὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο του *Αἰγυπτιακά*²⁰ στὴ φράση «Οὗτός ἐστιν ὁ Μέμωνων εἶναι νομιζόμενος καὶ φθεγγόμενος λίθος». Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ δύο κολοσσικὰ ἀγάλματα στὶς Θῆβες τῆς Αἰγύπτου, τοῦ Φαραῶ Ἀμενόφις Γ' (1408-1372) γεμάτο ἀπὸ ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς τὰ αὐτοκρατορικά, ὡς τὸν Ἀδριανό. Ἡ ὀνομασία *φθεγγόμενος* δόθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ συριγμοῦ ποὺ δημιουργοῦσε ὁ ἓνας κολοσσὸς εὐθὺς μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ Ἥλιου, φαινόμενο ποὺ ἐξηγεῖται μὲ τὴν ὑπερθέρμανση τοῦ ἀγάλματος καὶ τὴν ἀπότομη ἔξοδο τοῦ ἀέρα ἀπὸ τὶς ρωγμές του. Οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν τὸν συριγμὸ χαιρετισμὸ τοῦ Μέμμωνος πρὸς τὴ μητέρα του Ἡώ.

Μία από τις συνήθειες τῶν Ἀρχαίων Ρωμαίων, ἦταν ἡ λεγόμενη *damnatio memoriae*, δηλαδή *καταδίκη σὲ λήθη*. Ὅταν κάποιον πρόσωπο ἔπαυε νὰ εἶναι ἀρεστό, ἐννοῶ ἄρχοντες ἢ ἡγεμόνες, καὶ διωχνόταν ἢ τὸν σκότωναν, τὸ νέο καθεστὼς διέταζε τὴν ἐξάλειψη τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ κάθε δημόσιο ἔγγραφο. Βρίσκουμε λοιπὸν ἐπιγραφὰς ὅπου μετὰ τὴν ἔκπτωση ἢ τὸν φόνον τοῦ προσώπου ποὺ μνημόνευαν, ἔξυναν μὲ λιθουργικὸ ἐργαλεῖο τὸ ὄνομα γιὰ νὰ χαθεῖ καὶ ἡ ἀνάμνησή του. Ἀκόμη κατέστρεφαν τὶς εἰκόνες του, ὅπως βλέπουμε στὸ χάλκινο ἄγαλμα τῆς Ἰουλίας Μαμμαίας (222-235 μ.Χ.) ποὺ βρέθηκε στὴ Σπάρτη.

Οἱ Ἕλληνες δὲν καταδίκασαν σὲ *damnatio memoriae*. Ἀρκοῦνταν, πρὶν ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, νὰ σβήνουν μόνον ἐνοχλητικὰ ὀνόματα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Στὰ προχωρημένα χρόνια μεταχειρίστηκαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ μετεπιγραφὴ, ἀρχαῖο ὄρο ποὺ δηλώνει τὴν οἰκειοποίηση ἑνὸς ἀναθήματος ἢ μνημείου μὲ τὸ σβήσιμο τῆς ἐπιγραφῆς του καὶ τὴ χάραξη νέας μὲ τὸ ὄνομα προσώπου ποὺ ἤθελαν νὰ τιμήσουν χωρὶς νὰ προκληθεῖ δαπάνη, κάτι πολὺ ἐπίκαιρο. Πληθὸς εἶναι οἱ ἀρχαῖες περιπτώσεις²¹.

Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα δὲν φθάσαμε στὸ σημεῖο αὐτὸ γιατί δὲν ἔχουμε ἀγάλματα, οὔτε θὰ ἦταν δυνατόν τὸ ἄγαλμα τοῦ Κολοκοτρώνη ἢ τοῦ Καραϊσκάκη νὰ μετεπιγραφοῦν στὸ ὄνομα σημερινῶν στρατηγῶν. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε καταδίκη σὲ λήθη τὸ ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὶς 12 Δεκεμβρίου 1916. Μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση ὅμως ἔγινε ἐδῶ, στὸ Κέντρο τῆς πόλης ποὺ βρισκόμαστε, μετεπιγραφὴ δρόμων. Ἡ Πανεπιστημίου ἔγινε Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἡ Ἀκαδημίας Ροῦζβελτ, ἡ Σταδίου Τσώρτσιλ, ἡ Βουκουρεστίου Γιάν Σμάτς καὶ ἡ Λυκαβητοῦ Μακένζι Κίνγκ. Τὸ φαινόμενο ἐπαναλήφθηκε μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ Πολιτεύματος τὸ 1974 σὲ ἐντονότερο βαθμὸ. Ὅτι ἦταν βασι-

λικό έγινε Ἐθνικό. Ὁ Κῆπος, τὸ Θέατρο, τὸ Ἴδρυμα Ἐρευνῶν, τὸ πολεμικὸ ναυτικὸ καὶ ἡ πολεμικὴ ἀεροπορία, μετονομασία φυσικὴ καὶ ἐπιβαλλόμενη ἐκ τῶν πραγμάτων. Δὲν γλίτωσαν ὅμως οὔτε τὰ πρόσωπα. Στὸν Πειραιᾶ ἡ ὁδὸς Βασιλίσσης Σοφίας έγινε Γρηγορίου Λαμπράκη, ἡ Βασιλέως Κωνσταντίνου Ἡρώων Πολυτεχνείου. Διασώθηκε μόνο ὁ Γεώργιος Α΄, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα οἱ δύο Γεώργιοι, οἱ βασιλίσσοι Ὑλγα καὶ Σοφία, ὁ Ὅθων καὶ τὸ νοσοκομεῖο Ἀλεξάνδρα. Στὸ παλιὸ Ψυχικὸ ὅμως τιμᾶται ἀκόμη ὁ Παῦλος σὲ δύο δρόμους, ὡς Διάδοχος καὶ ὡς βασιλιάς, καὶ στὴ Φιλοθέη ὑπάρχουν δρόμοι Βασιλέως Γεωργίου Β΄ καὶ Ὀλυμπονίκου Κωνσταντίνου. Ὅπως διαπιστώνουμε δὲν ἦταν οἱ ἀλλαγές συνέπεια κυβερνητικῆς ἀπόφασης ἀλλὰ ἰδεολογικῆς τοποθέτησης τῶν δημοτικῶν Συμβουλίων. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση ἀλλαγῆς ὀνόματος πόλης ἢ οἰκισμού, ποῦ γίνεται ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὅθωνος μὲ κυβερνητικὴ ἀπόφαση καὶ σκοπὸ τὴν κάθαρση ἀπὸ τὰ τουρκικὰ, ἀλβανικὰ καὶ λοιπὰ ξένα ὀνόματα. Στὴ Ρωσία ἡ πόλη Τσαρίτσιν έγινε Στάλινγκραντ καὶ τώρα λέγεται Βόλγκογκραντ. Τελευταία ἀλλαγὴ ὀνόματος εἶναι τῆς πλατείας Θησείου σὲ πλατεία Ζακελὶν ντὲ Ρομιγί, τῆς γαλλίδας φιλόλογου ποῦ κρίθηκε ἄξια μιᾶς τέτοιας τιμῆς ὅταν μεγαλύτεροι ξένοι φιλόλογοι ἀγνοοῦνται. Ἀλλὰ ἐκείνη εἶναι ποῦ συνεχάρη τὸν ὑπουργὸ Εὐάγγελο Βενιζέλο γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ λεμβοδρομίου τῶν Ὀλυμπιακῶν τοῦ 2004 στὸ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, βρίσκοντας πειστικὰ τὰ φληναφήματα περὶ ἀναβαθμίσεως τοῦ τοπίου τῆς μάχης, ποῦ προπαγάνδιζαν οἱ ἐπιστημονικοὶ σύμβουλοι τοῦ ὑπουργοῦ, ἄφωνα τώρα, ποῦ τὸ πεδίου τῆς μάχης γέμισε τοιμέντο καὶ ἄσφαλο²².

Ἐδῶ πρέπει νὰ σᾶς θυμίσω πὼς ἡ *damnatio memoriae* τῶν βασιλέων τοῦ παρελθόντος δὲν έγινε μόνο ὡς πρὸς τὰ ὀνόματά τους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ιδιότητα. Ποιὸς ἐδῶ μέσα δὲν γνωρίζει τὸ γνωστότατο ἀπολυτίκιο ποῦ ψάλλεται τὴν ἡμέρα τοῦ Σταυροῦ, στὶς 14 Σεπτεμβρίου:

Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου
καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου
νίκας τοῖς βασιλεῦσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος
καὶ τὸ σὸν φυλάττον διὰ τοῦ Σταυροῦ σου πολίτευμα.

Τὸ ἀπολυτικό εἶχε γραφεῖ γιὰ νὰ δοξολογήσει τὴν ἀνάκτηση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο τὸ 627. Μετὰ τὴν πώση τῆς βασιλείας τὸ 1924, δηλαδὴ 1297 χρόνια μετὰ τὴν νίκη τοῦ Ἡρακλείου, τὸ ἀπολυτικό μὲ νόμο τροποποιήθηκε. Ἐντὶ βασιλεῦσι ἔγινε εὐσεβέσι. Τὸ 1935 ἔγινε ἡ παλινόρθωση τῆς βασιλείας, τὸ ἀπολυτικό γύρισε στὴν ἀρχικὴ του μορφή. Τὸ 1974 καταργήθηκε ἡ βασιλεία, τὸ ἀπολυτικό δὲν πειράχτηκε καὶ μόνο τὸ 1981 ἢ 1982 ὅταν, στὴν Κρήτη νομίζω, κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Σταυροῦ κάποιος προεστὸς ἐνοχλήθηκε ἀπὸ τὴν ἔμμεση μνεῖα τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπανέφερε τὸ ἀπολυτικό στὴ δημοκρατικὴ τάξη, ἀντικαθιστώντας ἐπὶ πλέον καὶ τὸ «κατὰ βαρβάρων» μὲ τὶς λέξεις «κατ' ἐναντίων»²³.

Ἐπάρχουν ἐφήμερες ἢ μᾶλλον στιγμιαῖες ἐπιγραφές, πὸ ἐπὶ διάρκειά τους εἶναι περίπου ὅση τῆς σκέψης μας. Μία εἶναι πολὺ παλιά, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος καὶ γι' αὐτὴν μιλάει ὁ Πλούταρχος θέλοντας νὰ τονίσει τὸ «φιλόανθρωπον» καὶ «φιλέταιρον», δηλαδὴ τὴν καλοσύνη καὶ τὴν πίστη στὴ φιλία, τοῦ Δημητρίου, πὸ κατόπιν ὀνομάστηκε Πολιορκητής. Ὅταν ὁ πατέρας του Ἀντίγονος ὁ Μονόφθαλμος τοῦ ἀνακοίνωσε, ὀρκίζοντάς τον νὰ μὴ μιλήσει ποτὲ γι' αὐτὸ πὸ ἐπὶ ἄκουγε, ὅτι σκόπευε νὰ θανατώσει τὸν φίλο τοῦ Δημητρίου καὶ ἄνθρωπο τῆς αὐλῆς Μιθριδάτη, γιὸ τοῦ Ἀριοβαρζάνη, ὁ Δημήτριος ταραχτήκε πολὺ κι ὅταν σὲ λίγο συναντήθηκε μὲ τὸν Μιθριδάτη τὸν πῆρε παράμερα κάπου ἔξω ἀπὸ τὸ παλάτι καὶ κοιτάζοντας στὸ χῶμα καὶ σιωπηλός, χάραξε μὲ τὴ λόγχη του τὴ φράση «φεῦγε Μιθριδάτα». Κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Πλουτάρχου, «τῷ στύρακι τῆς λόγχης κατέγραψεν εἰς τὴν γῆν ὀρώντος αὐτοῦ· φεῦγε Μιθριδάτα». συνεῖς δ' ἐκεῖνος

ἀπέδρα νυκτὸς εἰς τὴν Καππαδοκίαν». Ὁ Δημήτριος τήρησε τὸν λόγο πού ἔδωσε στὸν πατέρα του νὰ μὴ μιλήσει καὶ θὰ ἔσβησε ἀμέσως μὲ τὸ ὑπόδημά του τὴ φράση πού ἔσωζε ἀπὸ τὸν θάνατο τὸν φίλο του. Μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Ἰησοῦς στὸ ὄρος τῶν ἔλαιῶν, ἐκεῖ ἀνάμεσα στὸ πλῆθος, σκεπτικὸς ἔσκυψε καὶ ἔγραψε²⁴ κάποια στιγμή στὸ χῶμα:

ὁ δὲ Ἰησοῦς κάτω κύψας, τῷ δακτύλῳ ἔγραφεν εἰς τὴν γῆν.

Ἐπιγραφές στὸ χῶμα ἔχουμε καὶ στὰ νεότερα χρόνια. Ἕνας μεγάλος λογοτέχνης, ὁ Chateaubriand (1768-1848), τὸ 1833 ἡλικιωμένος πλέον, 65 χρονῶν, βρίσκεται στὴ Βενετία. Πηγαίνει στὸ Lido, ὁ τόπος τοῦ θυμίζει τὸν Byron πού κάλπαζε στὴν ἀκρογιαλιά. Οἱ εἰκόνες πού τὸν περιτριγυρίζουν τοῦ ξαναθυμίζουν τὸν ἔρωτά του. Τὸ διηγεῖται: «Ἐγραψα ἓνα ὄνομα ἐκεῖ ὅπου τὸ κύμα σβήνει. Οἱ συνεχεῖς κυματισμοὶ ἄγγιζαν σιγὰ-σιγὰ τὸ ὄνομα πού μὲ στήριζε· χρειάστηκε νὰ περάσουν πάνω του 16 φλοῖσβοι γιὰ νὰ τὸ σβήσουν, διστακτικά, γράμμα-γράμμα. Αἰσθάνθηκα πὼς ἔσβηναν τὴ ζωὴ μου». Καὶ ὁ βιογράφος τοῦ Chateaubriand, ὁ André Maurois, συμπληρώνει: «Αὐτὸ τὸ ὄνομα μὲ τὰ δεκάξι γράμματα, ποῖο ἄλλο μποροῦσε νὰ εἶναι ἀπὸ τῆς Juliette Récamier»²⁵;

Ἡ γνωστότερη αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐπιγραφή στὴ νεοελληνικὴ ποίηση εἶναι ἐκείνη γιὰ τὴν ἄγνωστη γυναῖκα πού ἔγραψε ὁ Γιώργος Σεφέρης τὸ 1931, 98 χρόνια μετὰ τὸν Chateaubriand, στὴν ἄμμο τῆς ἀκροθαλασσιᾶς:

Πάνω στὴν ἄμμο τὴν ξανθὴ
γράψαμε τ' ὄνομά της
ὠραῖα πού φύσηξεν ὁ μπάτης
καὶ σβήστηκε ἡ γραφή.

Οἱ στίχοι εἶναι ἄψογοι, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν τὸ ὄνομα τῆς ἰδανικῆς γυναίκας καὶ δὲν θὰ τὴ συλλογιζόμαστε χωρὶς τὴ μουσικὴ τοῦ Θεοδωράκη.

Ὁ Νίκος Γκάτσος κι αὐτὸς τὸ ὄνομα μιᾶς γυναίκας θέλει ν' ἀπαθανατίσει, ὄχι πάνω στὴν ἀδιάφορη ἄμμο ἀλλὰ στὴ σκληρῆ πέτρα. Μὲ τὸ τραγούδι του ποὺ ὅλοι ξέρετε, «Σὲ πότισα ροδόσταμο», μᾶς φέρνει μὲ τοὺς στίχους του στὸν μυθικὸ κόσμο τῶν μεσαιωνικῶν ὠραίων γυναικῶν.

μαχαίρι σοῦ δωσα χρυσὸ
καὶ τ' ἀσημένιο τάσι μου
νὰ πιεῖς νερὸ τῆς λησμονιάς
καὶ νὰ χαράξεις ἄλιωτο
στὴν πέτρα τ' ὄνομά σου.

Καὶ οἱ τρεῖς ποιητὲς τὸ ὄνομα μιᾶς γυναίκας συλλογίζονται μὰ δὲν πρωτοτυποῦν. Δεκάδες αἰῶνες πρὶν τὴν ἴδια ἐπιθυμία αἰσθάνονταν καὶ ἀπλοὶ ἄνθρωποι, χωρὶς ποιητικὸ τάλεντο. Στὸν ναὸ τοῦ Σουνίου λ.χ. ὑπάρχει τὸ ἀρχαῖο χάραγμα «ἐμνήσθη Ζώσιμος Φωκαεὺς τῆς δεῖνος»· τὸ ὄνομα ἔχει σβησθεῖ κι ἐδῶ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χρῆστος Καροῦζος γιὰ τὸ χάραγμα αὐτό, «ἢ ὁποιαδήποτε συγκίνηση» τοῦ Ζώσιμου «ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου βρέθηκε μεταμορφώθηκε ἀμέσως στὴν ἀνάμνηση ἐνὸς προσώπου»²⁶.

Διάσημο εἶναι ἓνα ἐπίγραμμα ποὺ χαράχτηκε σὲ κάποια πέτρα στὴ Βιτρινίτσα τῆς Δωρίδας. Κι ἐδῶ ὁ ἄγνωστος ποιητῆς μας εἶναι ἐρωτευμένος καὶ χαράζει παθιασμένους στίχους:

τήκομαι ὥστ' ἐν ὄρεσι
χιῶν διὰ τὴν κατὰ χρ[υ]
σον Μνάσαρον, ὠραί-
αν ἀπήτριαν.

(Λιώνω σὰν τὸ χιόνι στὰ βουνὰ γιὰ τὴ χρυσή μου Μνασαρώ,
τὴν ὠραία ράφτρα)²⁷.

Οἱ ποιητὲς μας ἀσχολήθηκαν ἕως τώρα νὰ γράφουν ποιητικὲς ἐπιγραφές ποὺ δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ τὴν Τέχνη. Ἐνδιαφέρονται ὅμως γιὰ τὶς ἴδιες τὶς ἀρχαῖες ἐπιγραφές; Πρῶτος, ὅσο γνωρίζω, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, θαμπωμένος ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ Κεραμεικοῦ ποὺ

εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης ἀπὸ τὸ 1863, ἐμπνέεται τὸ μεγάλο του ποίημα «ἜΩ τάφοι», πού εἶδε τὸ φῶς τὸ 1892. Περιδιαβάζει τὸν κεντρικὸ δρόμο τοῦ Κεραμεικοῦ μὲ τοὺς περιβόλους, τὶς στῆλες, τὰ ἀνάγλυφα καὶ διηγίεται τὴ μοῖρα τῶν μνημείων φτιαγμένων «Στὸ μάρμαρο τοῦ Ὑμητοῦ, | στὴν πέτρα τῆς Πεντέλης | μισόσβηστα σκαλίσματα κ' εὐγενικὲς εἰκόνες». Τρία εἶναι τὰ μνημεῖα πού μιλοῦν στὸν ποιητὴ. Τὸ πρῶτο τοῦ φωνάζει «Ἐμὲ Δεξίλεω μὲ λένε. Ἐγὼ εἶμαι τῆς Ἀθήνας | τὸ λατρεμένο τὸ παιδί, τ'ἀγένειο παλληκάρι». Ὁ Παλαμᾶς φαντάζεται πὸς μιλοῦν οἱ πέτρες, τὸ μνημα ἢ ἡ ἐπιγραφή τοῦ τάφου τοῦ Δεξίλεω, ὅπως γίνεται σὲ λίγο πού μιᾶ ὁ τάφος τῆς Ἥγησοῦς: «Ἐμὲ μὲ κράζουν Ἥγησώ». Εἶδαμε πὸς ἦδη ὁ Αἰσχύλος βάζει τὰ γράμματα νὰ μιλοῦν, κάτι φυσικό. Ὅταν διαβάζουμε κάτι γραμμένο εἶναι σὰν νὰ τὸ ἀκοῦμε. Ἀκόμη τὰ γραπτὰ μιλοῦν στοὺς ἀνθρώπους χωρὶς νὰ εἶναι παρῶν ἐκεῖνος πού τὰ ἔγραψε.

Κι ἄλλος ποιητὴς ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὶς χαραγμένες στὶς πέτρες ἐπιγραφές. Ὁ Κωνσταντῖνος Καβάφης σ' ἓνα γνωστότατο ποίημά του²⁸ τοῦ 1917 βλέπει κάποια ἐπιτύμβια πλάκα, σκύβει νὰ ἰδεῖ τί γράφει, ἀλλὰ ὅπως λέει στοὺς στίχους του «Μὲ δυσκολία διαβάζω στὴν πέτρα τὴν ἀρχαία». Εἶναι φθαρμένα τὰ γράμματα: «Ἐνα ἄψυ[χ]ὴν διακρίνω». Εἶναι κάποιο χριστιανικὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα.

Στὴν πραγματικότητα ὁ Καβάφης διάβαζε τὶς ἐπιγραφὲς στὰ βιβλία. Δὲν εἶχε τὸ πάθος τοῦ ἐπιγραφικοῦ. Ἄλλωστε τὸ ἐνδιαφέρον του ἦταν ἱστορικὸ καὶ φιλολογικὸ, ὅπως τὸ ὁμολογεῖ σ' ἓνα ποίημα τοῦ 1918²⁹.

Ἐν μέρει γιὰ νὰ ἐξακριβώσω μιὰ ἐποχὴ
ἐν μέρει καὶ τὴν ὥρα νὰ περάσω,
τὴ νύχτα χθὲς πῆρα μιὰ συλλογὴ
ἐπιγραφῶν τῶν Πτολεμαίων νὰ διαβάσω.

Ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς μας μερικοὶ ἀσχολήθηκαν λίγο μὲ τὶς ἐπιγραφές, ὄχι ὡς ἐπιγραφικοὶ ἀλλὰ ὡς ποιητὲς. Παλα-

μᾶς, Καβάφης, Σεφέρης, Δημουλά. Δὲν θὰ θυμᾶται κανεὶς πὼς ὁ Σεφέρης, στὶς 22 Αὐγούστου 1949, ὅταν βρισκόταν στὴν Ἄγκυρα, συνέθεσε ἕνα ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα κατὰ μίμηση τῶν ἀρχαίων γιὰ τὴ γάτα του, τὴν Τούτη, πὺ εἶχε χαθεῖ. Ἄλλὰ τὰ ἀρχαῖα ἐπιγράμματα καλοῦσαν ἐκείνους πὺ διάβαιναν μπροστὰ ἀπὸ τὸν τάφο νὰ σταθοῦν καὶ νὰ διαβάσουν τὰ χαραγμένα ποιήματα :

μὴ παρήης πολὺδακρυν ἐμὸν τάφον, ὦ παροδίτα³⁰
ἢ τὸ παρόμοιο:

μὴ μου παρέλθης τὸ ἐπίγραμμα, ὁδοιπόρε³¹.

Ἐντίθετα ὁ Σεφέρης προτρέπει τὸν διαβάτη νὰ προσπεράσει γιὰτὶ κρίνει ἀσήμαντο τὸ ζήτημα καὶ ἀνάξιο λύσης³²:

Εἶχε τὸ χρῶμα τοῦ ἔβενου τὰ μάτια τῆς Σαλώμης
ἢ Τούτη ἢ γάτα πὺ ἔχασα· διαβάτη, μὴ σταθεῖς.
Βγῆκε ἀπ' τὸ χάσμα πὺ ἔκοβε τῆς μέρας τὸ σεντόνι
τώρα νὰ σκίσει δὲν μπορεῖ τοῦ ζόφου τὸ πανί.

Δεκαεφτὰ μῆνες ἀργότερα, Κυριακὴ 16 Ἰανουαρίου '51, ὁ Σεφέρης ἐπισκέπεται τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ. Ἐγὼ δὲν τὸ γνώριζα ἀκόμη, δὲν ἦμουν κὰν φοιτητής, τὸ εἶδα πρώτη φορὰ ἔξι χρόνια ἀργότερα, στὶς 11 Μαρτίου τοῦ 1957. Διαβάζει ὁ Σεφέρης ἐκεῖ στὴ σειρὰ τῶν βάθρων, μιὰ γνωστὴ ἐπιγραφή:

Ὁ Δῆμος Ὠρωπίων
Τίμαρχον Θεοδώρου
ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας
αὐτῆς εἰς ἑατὸν Ἀμφιαράωι.

Ὁ Σεφέρης ἀντιγράφει τὴ μισὴ ἐπιγραφή καὶ σχολιάζει κάπως περιφρονητικὰ: «Δὲν τὸν ξέρω αὐτὸν τὸν Τίμαρχο, οὔτε τὴν ἀρετὴ του. Ἀδιάφορο, ἔνωθαι τὴν ἀνάγκη νὰ τὴ μνημονέψουν»³³. Ἐδῶ ὁ ποιητὴς ἔχει κακὴ διάθεση, ἢ Ἑλλάδα τὸν ἐνοχλεῖ. Τριάντα ὀχτὼ μέρες ἀργότερα, στὶς 23 Φεβρουαρίου, περιδιαβάσει στὴν ὁδὸ Κυδαθηναίων. Σ' ἕνα οἰκόπεδο βλέπει «ξύλινα ἀλογάκια, χωρὶς κανένα καβαλάρη,

γυρίζοντας βόλτα καθώς γκρίνιαζε τὸ ὄργανέτο. Ἄκαριαία αἴσθησις πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου μας»³⁴. Ἄν ζοῦσε σήμερα, 66 χρόνια μετὰ, τί θὰ σκεπτόταν ἄραγε; Ὑποθέτω ὅπως οἱ περισσότεροὶ ἐδῶ μέσα.

Ἄρχαία ἐπιγραφὴ διάβασε, λέει, στοὺς Δελφοὺς ἡ Κικὴ Δημουλᾶ³⁵. Κάπου τὴ συγχύζουν τόσα πολλὰ μάρμαρα:

Μάρμαρα πάλι, ἀφιερῶματα σὲ πέτρες
χαραγμένες. Δύσκολα διαβάζω

Ἄργα συλλαβίζοντας ἀναστηλώνω
μόνο τὴ λέξη ΕΠΤΟΗΘΗ

Εἶναι μιὰ λέξη δική της, δὲν τὴν διάβασε ποτέ. Πιθανῶς τὴν ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἢ τοὺς Πατέρες. Ἐκφράζει τὸ ρῆμα τῆ μόνιμη ἀπαισιοδοξία τῆς ποιήσῆς της. Ἴσως καὶ οἱ πολλὲς ἐπιγραφὲς ποὺ ἔβλεπε νὰ τὴν εἶχαν κουράσει, ὅπως τότε, στὰ χρόνια τοῦ Πλουτάρχου³⁶, ποὺ οἱ προσκυνητὲς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος δὲν ἀρέσκονταν στὶς ἀτελείωτες ἐξηγήσεις τῶν ξεναγῶν. Ἐπέμεναν ἐκεῖνοι νὰ τοὺς διαβάσουν τὶς ἀμέτρητες ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς ποὺ θύμιζαν στὸν ἐπισκέπτη τὰ περασμένα μεγαλεῖα τοῦ Ἱεροῦ.

Στὴ νεότερη Ἑλλάδα ὑπῆρχαν ἐπιγραφὲς τῶν ὁποίων δὲν μᾶς ἔχουν διασωθεῖ οἱ ὅμοιες τῆς Ἀρχαιότητος. Εἶναι κυρίως ἐπιγραφὲς καταστημάτων, ἐπαγγελματιῶν, βιοτεχνῶν. Πῶς γνωστοποιοῦσαν οἱ Ἀρχαῖοι τὸ ἐπάγγελμα ποὺ ἀσκοῦσαν ὥστε οἱ ξένοι ἢ οἱ περαστικοὶ νὰ γνωρίζουν ποῦ νὰ ἀπευθυνθοῦν; Ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ποὺ νὰ δηλώνουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νεκροῦ ἢ τὴν ιδιότητα, εἰκονίζοντας ἀκόμη καὶ τὰ ἔργα-λεῖα τοῦ ἐπαγγέλματος, μᾶς ἔχουν σωθεῖ, ἀλλὰ ὄχι ἐπιγραφὲς σὲ φθαρτὸ ὑλικό.

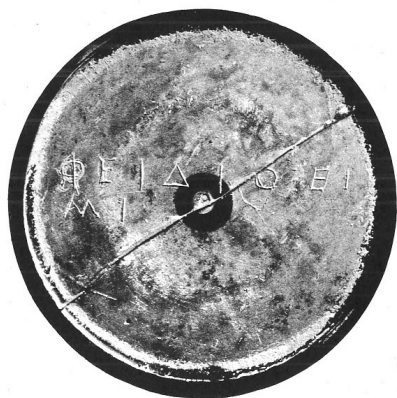
Καὶ σήμερα ὅλα τὰ καταστήματα ἔχουν ἐπιγραφὲς πολλὲς φορὲς μεγάλες μὲ τὴν ἐπωνυμία τῆς ἐπιχείρησις, ὅπως *Στρογγυλός*, *Hondos Center*, *Ἄλφα-Βῆτα*, *Ἡλεκτρονικὴ Ἀθηνῶν*, *Υγεία*,

Λητώ. Οί έπιγραφές, αυτές, φωτεινές και τεράστιες, ξεφεύγουν από τὸ θέμα μας. Ἀντίθετα οἱ επαγγελματικές έπιγραφές από τὴν ίδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς ἠλεκτρονικῆς ἐποχῆς, μᾶς προσφέρουν χρῶμα, πρωτοτυπία, χιούμορ καὶ ὀρισμένες φορές αὐτὸ πὸ ἀποκαλοῦμε λαϊκὴ τέχνη.

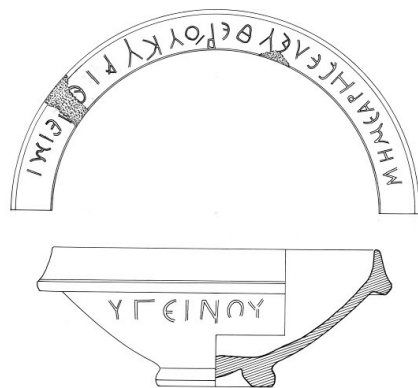
Ὑπῆρχε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐπιγραφοποιοῦ, μάλιστα ἦσαν ὀργανωμένοι σὲ σωματεῖο καὶ ἡ Τέχνη εἶχε τοὺς κανόνες της. Παλιὰ λεγόταν ὡς ἀστεῖο ἀνέκδοτο ἡ ἐρώτηση τοῦ ἐπιγραφοποιοῦ στὸν πελάτη του, ἂν τὸ σκυλὶ στὴν ταμπέλα πὸ θὰ ζωγράφιζε τὸ ἤθελε δετὸ ἢ λυμένο. Ἡ τιμὴ γιὰ τὸ δεμένο ἦταν μεγαλύτερη. Ὁ πελάτης προτίμησε τὸ λυτό. Λίγο καιρὸ ἀργότερα, μετὰ ἀπὸ βροχές, τὸ σκυλὶ σβήστηκε ἀπὸ τὴν ταμπέλα. Ὁ πελάτης διαμαρτυρήθηκε καὶ ζήτησε ἐξηγήσεις. Ὁ ἐπιγραφοποιὸς τοῦ ἀπήντησε: «Αὐτὸ δὲν τὸ ἤθελες; Ἔφυγε λοιπόν». Τὸ σβήσιμο τοῦ σκυλιοῦ ὀφειλόταν στὴν ποιότητα τῶν χρωμάτων.

Ἡ ἐπιγραφικὴ αὐτὴ καλύπτει κάθε επαγγελματικὴ ἢ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα: καφενεῖα, μανάβικα, μαγέρικα, κρεπωλεῖα, ψαράδικα, φουρνάρικα, ζαχαροπλαστεῖα, μπακάλικα, καπνοπωλεῖα, ραφτάδικα, κουρεῖα, σιλιβωτήρια, φαρμακεῖα, ἐκκλησίες³⁷, ἄγῶνες κὰτς³⁸ καὶ τελευταία ἡ πὸ ὠραία ἐπιγραφὴ ἄλλοτε στὴν ὁδὸ Ὁμήρου, τοῦ καταστήματος καὶ τῆς ἐκθεσης τοῦ Μένη Μποσταντζόγλου³⁹.

Σήμερα φυσικὰ κανεὶς δὲν θὰ σκεφθεῖ νὰ τοποθετήσῃ τέτοιου εἴδους ἐπιγραφὴ στὸ μαγαζὶ του γιὰ δύο λόγους: ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι θὰ ντρέπεται καὶ ὁ δεύτερος διότι δὲν ὑπάρχουν πλέον ἐπιγραφοποιοί. Ὁ σημερινὸς φαρμακοποιὸς μετὴν ἠλεκτρονικὴ πράσινη ἐπιγραφὴ του σὲ εἰδοποιεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξή του μετὸν πράσινο σταυρὸ, σοῦ λείπει τὴ θερμοκρασία καὶ διαφημίζει τὸ φάρμακο ἢ τὸ καλλυντικὸ τῆς ἐποχῆς. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἐπιγραφικὴ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει. Ὁ πολὺς κόσμος, ὅλοι μας δηλαδή, δὲν ἀσχολούμεθα μετὴν ἐπιγραφές πὸ συναντᾶμε σὲ κάθε βῆμα μας. Εἶναι καθημερινές, ἀπαραίτητες, ἀσήμαντες. Βλέπουμε συνεχῶς τὶς ἐπιγραφές *Σταθ-*

Ἡ κούπα με τὴν ὁποία ἔπινε ὁ Φειδίας ὅταν φιλοτεχνούσε τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία με τὸ χάραγμα στὴ βάση «Φειδίο εἰμί».

Σκύφος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή «μὴ με ἄρης· ἔλευθέρου κυρίο[υ] εἰμί, Ὑγείνου».

μαρχεῖον, Στάσις, Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία.
Ἀκόμη βλέπουμε τὶς ταμπέλες τῶν μαγαζιῶν, σήμερα πιά χωρὶς γοῦστο καὶ πρωτοτυπία.

Μεγάλο εἶναι τὸ πλῆθος τῶν χαραγμάτων σὲ ἀγγεῖα, ποὺ ἔχουν θέση ὑπογραφῆς καὶ ποὺ σημαίνουν τὸ ὄνομα τοῦ ιδιοκτήτη τοῦ ἀγγείου. Τὰ περισσότερα εἶναι ἓνα ἢ δύο ἀρχικὰ γράμματα, συχνὰ εἶναι ὀλόκληρα τὰ ὀνόματα, ἄλλοτε συνοδεύονται καὶ με ρῆμα, ὅπως ἡ φημισμένη κούπα τοῦ Φειδία με τὸ χάραγμα Φειδίο εἰμί, «ἀνήκω στὸν Φειδία». Ἀναλυτικότερος εἶναι ἓνας Ραμνούσιος τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ποὺ στὸν σκύφο με τὸν ὁποῖο ἔπινε τὸ κρασί του χάραξε: μὴ με ἄρης· ἔλευθέρου κυρίο[υ] εἰμί, Ὑγείνου. Ὅχι μόνο δήλωνε τὴν ιδιοκτησία του, ἀλλὰ ἀπαγόρευε τὴ χρήση τοῦ ἀγγείου σὲ οἶον-δήποτε τρίτον, κυρίως σὲ δούλους, ἀφοῦ τονίζει τὴν ιδιότητά του ὡς ἐλευθέρου ἀνθρώπου. Ἐκεῖ ποὺ βρέθηκε τὸ ἀγγεῖο, ἐστιατόριο, ὑπῆρχαν δοῦλοι, ποὺ θὰ παρέβαιναν τὶς ἀρχές τῆς διάκρισης τῆς θέσεώς τους. Στὴ νεότερη Ἑλλάδα σὲ ὀρισμένα ἐστιατόρια τῶν περασμένων χρόνων, οἱ τακτικοὶ πελά-

τες, δημόσιοι υπάλληλοι, συνταξιοῦχοι ἐργένηδες, φύλαγαν τὴν πετσέτα τους σὲ εἰδικὴ θήκη, περασμένη σὲ κρίκο μὲ χαραγμένο τὸ ὄνομά τους. Ἀκόμη πολλὰ σκευὴ μαγειρικῆς μεταλλικά, ταψιά, σινιά, καραβάνες ἔφεραν χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη γιὰ νὰ μὴ γίνεται σύγχυση μὲ τῶν ἄλλων, πού δὲν διέφεραν πολύ. Ἄν τὸ σκεῦος ἦταν πῆλινο, γιουβέτσι λ.χ., ὁ φούρναρης ἔγραφε μὲ κιμωλία τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη.

Εἶδος ἐπιγραφῆς σπάνιο ἀλλὰ ὄχι ἄγνωστο εἶναι τῆς διαπόμπευσης. Στὴ Γαλλία μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς ναζί, πολλὲς γυναῖκες πού εἶχαν σχέσεις μὲ τοὺς Γερμανοὺς τις περιέφεραν στοὺς δρόμους μὲ γραμμένο πάνω στὸ σῶμα τους τὸ γράμμα Ρ. Στὴν Ἑλλάδα διαπόμπευαν τοὺς τετυμπόηδες (βλ. Ν. 4000) μὲ πινακίδες κρεμασμένες ἀπὸ τὸν λαιμὸ μὲ τὴν ἐπιγραφή «εἴμεθα τετυμπόης, πετάξαμε γιαιούρτι κατὰ γυναικός».

Ὅταν οἱ ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται σὲ ἀφθονία ἀποτέλεσαν ἓνα νέο πεδίο γνώσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων εἶχαν ἐπὶ αἰῶνες μελετηθεῖ καὶ ὁ Ἑρρῖκος Στέφανος μὲ τὸν *Θησαυρό* του ἔδινε πλήρη τὴν ἕως τότε εἰκόνα τοῦ γλωσσικοῦ τους πλούτου. Μὲ τις ἐπιγραφὲς οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν ν' ἀντικρίζουν μιὰν ἄλλη ὄψη τοῦ ἀρχαίου βίου, τοῦ καθημερινοῦ, τῆς ἀγορᾶς, τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν ἱερῶν καὶ τῆς λαϊκῆς λατρείας μὲ τις ἀπειρες μορφές της.

Ὁ Ξενοφῶν σ' ἓνα τοῦ ἔργο⁴⁰ περιγράφει τὸ κτῆμα του στὸν Σκιλλοῦντα τῆς Τριφυλλίας, τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς πού εἶχε κατασκευάσει. Μᾶς παραθέτει δὲ καὶ τὸν δικῆς του ἔμπνευσης ἱερὸ νόμο πού εἶχε χαράξει σὲ στήλη καὶ εἶχε στήσει ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναό:

ἱερὸς ὁ χῶρος τῆς Ἀρτέμιδος· τὸν ἔχοντα
καὶ καρπούμενον τὴν μὲν δεκάτην κα-
ταθύειν ἑκάστου ἔτους· ἕκ δὲ τοῦ
περιττοῦ τὸν ναὸν ἐπισκευάζειν· ἂν δὲ
τις μὴ ποιῆι ταῦτα τῆι θεῶι μελήσει.

Οί ιεροί νόμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, χαραγμένοι σὲ πέτρα ἢ σὲ χαλκό, γεμίζουν τόμους καὶ ἀποτελοῦν πλέον κλάδο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς, ὁ ὁποῖος ἔχει τοὺς δικούς του θεράποντες.

Ἡ ἴδρυση σήμερα ναῶν καὶ προσκυνημάτων εἶναι ὑπόθεση ἰδιωτῶν, τοῦ κλήρου, τέλος τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Κράτος ἀναμειγνύεται ἀρκετὲς φορὲς σὲ θέματα ἐκκλησιῶν, ὅπως ὅταν κατὰ τὴν Ἑπταετία ἀποφάσισε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ «Γάμα τοῦ Ἔθνους». Ἡ ἀνάμιξή του ὅμως εἶναι περισσότερο οἰκονομική. Ὅπως ὁ Ξενοφῶν ἴδρυσε ἱερὸ καὶ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, ἔτσι καὶ στὴ νεότερη Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἰδιώτες ποὺ κατασκευάζουν ναοὺς καὶ θεωροῦνται ἰδιωτικοί, ὅπως στὴ Σκῦρο, στὶς Κυκλάδες. Ὑπάρχουν καὶ οἱ μοντέρνοι σὲ κτήματα τῆς Ἀττικῆς, ὅπου πλὰι σὲ ἓνα μεγάλο ἐστιατόριο γίνεται ἓνα ἐκκλησάκι γιὰ βαφτίσια καὶ γάμους. Ἀποτελοῦν μέρος τῆς καινοτομίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ὄχι ἔκφραση εὐλαβείας, πίστεως ἢ θρησκοληψίας.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἐκκλησίες φέρουν ἰδρυτικὲς ἢ ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφές, ὅπως δίπλα μας ὁ Ἅγιος Διονύσιος τῶν Καθολικῶν, ποὺ ψηλὰ στὴν ὄψη φέρει χαραγμένη μονόστιχη λατινικὴ ἐπιγραφή:

D(eo) o(ptimo) m(aximo) in honorem S(ancti) Dionysii Ariopagitae ep(iscopi) et m(etropolitae) d(edicata).

Ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή στὴν ὄψη τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου τῶν Καθολικῶν, Πανεπιστημίου καὶ Ὁμήρου.

Ἡ κτητορική ἐπιγραφή τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ταξιάρχου στὸ μοναστήρι τοῦ Ὑψηλομετώπου, στὴ Λέσβο.

Στὸ μοναστήρι τοῦ Ὑψηλομετώπου, στὴ Λέσβο, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχου φέρει τὴν κτητορική ἐπιγραφή⁴¹:

1807

ίουνίου : 3 ἀηγέ-

ρθη μὲν διὰ συνδρομῆς κέ κτιτόρων
τοῦ χριστεπωνύμου λαοῦ, ἐγκενιάσθη δὲ
τῷ αὐτῷ ἔτη διὰ τοῦ πανιερωτάτου κυρ-
ίου Παναρέτου ὁ θεῖος οὔτος ναὸς τοῦ
Ταξιάρχου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση ἢ τὴ μίμηση τῶν συνηθειῶν καὶ τῶν τρόπων τῶν Ἀρχαίων, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ κύρους τους γιὰ λόγους ἐμπορικοὺς στὸν τομέα τῆς ὑγείας. Λ.χ., κάποια μαιευτήρια δημιουργοῦν μὲ τὶς ὀνομασίες τους

εὐνοϊκοὺς συνειρμούς, ὅπως μὲ τὸ ὄνομα Ἐλευθώ, τύπος ἐπισημότερος τοῦ ἀρχαίου Ἐλευθία (Εἰλείθια), πὸ κλασικίζει, θυμίζει τὴ λέξη ἐλευθερία (πρβ. τὴν εὐχή *καλὴ λευτεριά* γιὰ τὶς ἐπίτοκες) καὶ ταιριάζει μὲ τὸ Λητώ, ἐπίσης μαιευτήριον. Εἶναι ὅμως κακῆς ἔμπνευσης ἢ ὀνομασία Ἦρα γιὰ μαιευτήριον, γιὰτὶ ἡ θεὰ αὐτὴ κυνηγοῦσε τὰ παιδιὰ τοῦ συζύγου τῆς Δία ἀπὸ ἄλλες γυναῖκες καὶ ἐκεῖνη εἶχε στείλει τὰ φίδια νὰ πνίξουν τὸν νεογέννητο Ἡρακλῆ.

Τὰ νοσοκομεῖα, πὸ ἔχουν τὴ θέση τῶν ἀρχαίων ἱαματικῶν ἱερῶν, περιορίζονται σὲ κοινὰ ὀνόματα, Ὑγεία, Ἀσκληπιεῖο, Ἱπποκράτειο. Γενικῶς οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες προτιμοῦν τοὺς ἀγίους, ἱαματικούς καὶ μὴ, ἢ τὰ ὀνόματα προσώπων στὴ μνήμη τῶν ὁποίων κατασκευάστηκαν (Ἀλεξάνδρας, Ἐλενας, Ἀμαλίας Φλέμινγκ), καὶ τὶς σύνθετες ἐμπορικὲς ἐπωνυμίες πὸ φανερώνουν τὴν εἰδικότητά τους (Βιοϊατρική, Ἱατρικὸ Κέντρο κ.τ.ό.).

Ἐνα εἶδος ἐπιγραφῶν πὸ ἀναβίωσε τεχνητὰ ἀλλὰ γρήγορα ἔσβησε, εἶναι ἐκεῖνες πὸ γράφονταν στὸ ἐσωτερικὸ οἰκοδομημάτων. Ἦταν ἀποφθέγματα, γνωμικά, γενικῶς φράσεις ἠθικοῦ καὶ διδακτικοῦ περιεχομένου.

Ὁ Πλάτων παραδίδει⁴² ὅτι οἱ Ἐπτὰ Σοφοὶ «κοινῇ συνελθόντες ἀπαρχὴν τῆς σοφίας ἀνέθεσαν τῷ Ἀπόλλωνι εἰς τὸν νεῶν τὸν ἐν Δελφοῖς, γράψαντες ταῦτα ἃ δὴ πάντες ὕμνοῦσιν, Γνώθι σαυτὸν καὶ Μηδὲν ἄγαν». Τοῦτο μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς⁴³. Τὰ ἀποφθέγματα βρίσκονταν χαραγμένα στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, σὲ στήλες, στὸ πρόθυλο τοῦ Ἱεροῦ.

Στὴ νεότερη καὶ σύγχρονη Ἑλλάδα λίγες εἶναι οἱ παρόμοιες περιπτώσεις τῆς μίμησης αὐτῆς, κυριότατα τὸ Ἰλίου Μέλαθρον⁴⁴ καὶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο⁴⁵. Ἡ ἀναγραφὴ τέτοιων ἐπιγραφῶν, πὸ ἀπαιτοῦσε πολυτέλεια καὶ μεγαλοπρέπεια τοῦ οἰκοδομήματος, γινόταν μὲ χρῶμα καὶ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐναρμονισμένες μὲ τὸν λοιπὸ γραπτὸ διάκοσμό τους.

Στὸ μέγαρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὑπάρχουν στὸ ἐσωτερικό της χαραγμένες δύο ἐπιγραφές. Ἡ πρώτη πάνω στὸ ἰωνικὸ ἐπιστύλιο τῆς θύρας τῆς κεντρικῆς αἴθουσας:

Σίμων Σίνας ἔκτισε τὴν Ἀκαδημίαν τοῖς Ἑλλησι
ἢ δὲ γυνὴ αὐτοῦ Ἰφιγένεια ἀπετέλεσεν

Ἡ δεύτερη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἴδιας αἴθουσας, πάνω ἀπὸ τὴ βόρεια θύρα της. Εἶναι τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου ποὺ συνέθεσε γιὰ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας, ὅταν κτιζόταν σὰ χρόνια του:

Μοῦσαι ἐλευθερίας συνόμιλοι αἶ τ' ἀπόδημοι
ἐπλάζοντο χρόνον μακρὸν ἐπ' ἄλλοτρίας,
ἔμπαλι νοστήσασαι ἐς Ἑλλάδα πολυπόθητον
δῶρ' αὖ Ἑλλήνων παισὶ νέμουσι φίλα.

Στὴν ἴδια αἴθουσα εἶναι χαραγμένα, στὶς μαρμάρινες νότια καὶ δυτικὴ ὄψεις τῶν τοίχων, τὰ ὀνόματα τῶν ἀκαδημαϊκῶν κατὰ σειρὰν ἐκλογῆς. Ὑπάρχει ἀκόμη μία ἐπιγραφή χαραγμένη σ' ἓνα μικρὸ ναόσχημο μνημεῖο⁴⁶, ὠρολόγιο, ποὺ πρόσφερε τὸ 1930 στὴν Ἀκαδημία ὁ Παναγιώτης Ἀριστόφρων:

Θεῖε Πλάτων ξυνοπαδὲ θεοῖς καὶ δαίμοσιν ἦρωες⁴⁷
Παν. Ἀριστόφρων
καὶ
Ἰωάννα ἡ γυνὴ
τῆι
Ἀκαδημίαι
Ἀθηνῶν⁴⁸.

Ὑπάρχουν ἀρχαῖα κείμενα καὶ ἐπιγραφές τῶν χρόνων μας ποὺ διαιωνίζουν καταστροφές καὶ φόνους. Τὸ 146 π.Χ. ἰσοπεδώθηκαν ὡς τὰ θεμέλια δύο μεγάλες καὶ ἔνδοξες πόλεις, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Καρχηδών. Γιὰ τὴ δεύτερη σώζεται ἓνα χωρίο τοῦ Ἀππιανοῦ⁴⁹, ὅπου περιγράφεται ἡ στάση τοῦ πορθητῆ τῆς πόλης, τοῦ Σκιπίωνος:

«Ὁ δὲ Σκιπίων πόλιν ὄρων ... τότε ἄρδην τελευτῶσαν ἐς πανωλεθρίαν ἐσχάτην, λέγεται μὲν δακρῦσαι καὶ φανερός γενέσθαι κλαίων ὑπὲρ πολεμίων». Δὲν γνωρίζουμε ἂν οἱ Ρωμαῖοι ἔστησαν καὶ στήλη στὴν ὁποία νὰ μνημονεύουν τὸ μεγάλο τους κατόρθωμα τῆς καταστροφῆς τῆς πόλης. Λέγεται ὅμως ὅτι ἔρριξαν πάνω στὸ ἐξισωμένο ἔδαφος τῆς καὶ ἀλάτι, πράξι ὁποσδήποτε τελετουργική.

Οἱ ἐπιγραφὲς στὰ χρόνια μας δὲν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐξάρουν μόνο τὰ κατορθώματα, ὅσο εὐγενῆ εἶναι, τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν βασιλέων. Ἐπιβεβαιώνουν ὅμως κάποιες φορὲς ὅτι τὴν ἄλογη δύναμη τοῦ ἐχθροῦ δὲν ἔχεις δικαίωμα νὰ τὴν ἀμφισβητήσεις, δὲν ἔχεις δικαίωμα νὰ ἀντισταθεῖς ὅταν θέλει νὰ σὲ ὑποτάξει.

Οἱ Κρητικοὶ τὸ 1941 εἶδαν τὸ νησί τους νὰ καταλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, οἱ ὁποῖοι σκότωσαν πλῆθος στρατιωτῶν καὶ ἀμάχων. Ἦταν ἀδιανόητο ὅμως γιὰ τοὺς Γερμανοὺς ὅτι πολίτες, ἄντρες καὶ γυναῖκες τῆς Κρήτης, ἦταν δυνατόν νὰ τοὺς ἀντισταθοῦν, ὅτι θέλησαν νὰ προστατεύσουν τὴ γῆ τους καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν ἐλευθερία τους. Τὸ πατριωτικὸ φρόνημα τιμωρήθηκε. Στὴν Κάνδανο, στὶς 3 Ἰουνίου 1941, οἱ Γερμανοὶ ἀφοῦ ἐκτέλεσαν τοὺς κατοίκους τῆς καὶ κατέστρεψαν τὴν πόλη, ἔστησαν ἀμέσως γιὰ τοὺς διαβάτες καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους ἐπιγραφὴ στὰ γερμανικὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ, γραμμένη μὲ μπογιὰ πάνω σὲ σανίδες:

Zur Vergeltung der bes
tialischen Ermordung
eines Fallschirmjägerzuges
u. eines Pionierhalbzuges
durch bewaffnete Männer
u. Frauen aus dem Hinter
halte, wurde Kandanos
zerstört.

Γερμανός στρατιώτης τὸ 1941 διαβάζει τὴν ἐπιγραφὴν σὲ ξύλινες σανίδες μὲ τὴν ὁποία οἱ ναζὶ ἀνακοίνωσαν τὴν αἰτία τοῦ ἀφανισμοῦ τῆς Κανδάνου στὴν Κρήτη.

Ὡς ἀντίποινον τῶν
ἀπὼ ὀπλισμένων
πολιτῶν ἀνδρῶν
καὶ γυναικῶν ἐκ τῶν
ὄπισθεν δολοφον-
ηθέντων Γερμανῶν
στρατιωτῶν κατεστ-
ράφη ἡ Κανδανός⁵⁰

Δὲν ἀρκέστηκαν ὅμως οἱ κατακτητὲς στὴν ξύλινη πινακίδα. Κατασκεύασαν καὶ λίθινη στήλη κι ἀπάνω τῆς χάραξαν νέα ἐπιγραφὴ καὶ τὴ στερέωσαν μόνιμα στὸ ἔδαφος τῆς κατεστραμμένης πόλης:

Hier stand
 Kandanos
 Es wurd zerstört als Sühne für
 die Ermordung von 25 deutschen
 Soldaten
 Ἐδῶ ὑπῆρχε ἡ
 Κάνδανος
 Κατεστράφη πρὸς ἐξιλασμὸν
 τῆς δολοφονίας 25 Γερμανῶν
 Στρατιωτικῶν⁵¹

Τὴν αἰτία τῆς Σταύρωσης τοῦ Ἰησοῦ ἐξηγοῦσε περιπαικτικὰ μιὰ ἐπιγραφή, ὅλοι τὴν ἔχετε δεῖ ἀμέτρητες φορές· εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ὁ Πιλάτος ἔγραψε ἑλληνικά, λατινικά καὶ ἑβραϊκά, πάνω σὲ μιὰ σανίδα καὶ τὴν κάρφωσε στὸν σταυρὸ τοῦ Ἰησοῦ⁵²: «Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων». Τῆς φράσης αὐτῆς τὰ ἀρχικά, INBI, τὰ βλέπουν ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ στὸν σταυρὸ τοῦ ἐπιταφίου κάθε χρόνο, σχεδὸν 20 αἰῶνες.

Οἱ Ἀρχαῖοι χρωμάτιζαν τὰ χαραγμένα γράμματα μὲ κόκκινο ἢ μπλὲ χρῶμα γιὰ νὰ εἶναι εὐανάγνωστα, κάτι ποὺ μπορεῖτε νὰ τὸ δεῖτε στὶς δύο μεγάλες στήλες στὸν προθάλαμο τοῦ Μεγάρου ποὺ βρισκόμαστε. Κάποτε ξεθώριαζε ἢ ἔφευγε τὸ χρῶμα καὶ τὰ γράμματα δὲν διακρίνονταν καλά. Ἕνα ἐπίγραμμα μνημονεύει ὁ Θουκυδίδης⁵³, τὴν ἀνάθεση ἑνὸς βωμοῦ ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο τὸν νεότερο ποὺ ἔγινε μετὰ τὸ 527 π.Χ. Παρατηρεῖ ὁ ἱστορικός, ὁ Θουκυδίδης ἔγραφε τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 5ου αἰώνα, ἄρα τουλάχιστον 100 χρόνια μετὰ τὴ χάραξη τοῦ ἐπιγράμματος, ὅτι τὰ γράμματα ἦταν ἀμυδρά, δηλαδὴ δυσδιάκριτα: «ἔτι καὶ νῦν δηλὸν ἔστιν ἀμυδροῖς γράμμασι λέγον τάδε». Αὐτὸ ἦταν φυσικό. Κανεὶς δὲν φρόντιζε νὰ ξαναβάψει τὰ γράμματα τῶν παλιῶν ἐπιγραφῶν.

Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὸν ποιητὴ μας, τὸν Κωστῆ Παλαμᾶ. Περιδιαβάζοντας στὸν Κεραμεικὸ καὶ βλέποντας τὶς

στήλες, τις επιτύμβιες τράπεζες, τούς ναΐσκους πάνω στους τάφους, προσπαθεί να διαβάσει τις επιγραφές τους αλλά δέν είναι πάντα εύκολο. Δέν είναι επιγραφικός ούτε ιστοριογράφος ή φιλόλογος, αλλά ποιητής, και βρίσκει τόν τρόπο να έκφράσει ποιητικά τή δυσκολία πού αντιμετώπιζει. Τά όνόματα πάνω στα μνημεία τά όνομάζει *χλωμές γραφές* στον έξαισιο έκείνο στίχο του στο ποίημα «ὦ τάφοι», πού περιγράφει τις στήλες μέ τ' άνθέμια, τά χαραγμένα όνόματα, τις άνάγλυφες παραστάσεις:

άνθη πελεκητά, χλωμές γραφές, λευκές νεράιδες

Ένα είδος επιγραφών πολὺ συχνών σήμερα, τόσο ὥστε να καταντούν ὄχι μόνον άκατανόητες αλλά άνόητες, είναι έκείνες πού γράφονται στους τοίχους. Κάποτε, στην Κατοχή, είχαν σημασία, επηρέαζαν, τόνωναν τὸ φρόνημα τῶν ανθρώπων. Σήμερα άποτελοῦν βανδαλισμό. Τις βλέπετε στις ὄψεις τοῦ μεγάρου μας, στην Άκαδημία, έκεί μάλιστα σὲ βαθμὸ πού μαρτυρεῖ παροξυσμὸ ἢ σαλεμένα λογικά. Άπό τις επιγραφές αυτές δέν ὑπῆρξε κανένα πολιτικὸ άποτέλεσμα. Ένα είναι βέβαιο. Πλουτίζουν έκείνοι πού ἔμπορεύονται τά χρῶματα και οἱ ἔταιρειες πού σβήνουν τά συνθήματα.

Πρῶτος ἔγραψε στον τοῖχο επιγραφή ὁ Θεός. Τὸ διαβάζουμε στην *Παλαιά Διαθήκη*, στο βιβλίο τοῦ Δανιήλ⁵⁴. Κάποια μέρα «Βαλτάσαρ ὁ βασιλεὺς ἐποίησεν δεῖπνον μέγα τοῖς μεγιστᾶσιν αὐτοῦ χιλίοις» χρησιμοποιώντας «τά σκεῦη τά χρυσᾶ και τά ἀργυρᾶ, ἃ ἐξήνεγκεν Ναβουχοδονόσορ ὁ πατήρ αὐτοῦ ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἐν Ἱερουσαλήμ». «ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ ἐξῆλθον δάκτυλοι χειρὸς ἀνθρώπου και ἔγραφον κατέναντι τῆς λαμπάδος ἐπὶ τὸ κονίαμα τοῦ τοίχου τοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως». Κανείς δέν μπορούσε να διαβάσει τά γραμμένα, κλήθηκε και ὁ Δανιήλ ὁ ὁποῖος ἔρμηνευσε τὴν επιγραφή «και αὕτη ἡ γραφή ἡ ἐντεταγμένη Μανη θεκελ φαρες»⁵⁵. Και τὴ σκηνὴ αὐτὴ τὴν ἀπεικονίζει ἕνας μέγάλος τῆς Τέχνης, ὁ Ρέμπραντ.

Ὁ προφήτης Δανιὴλ διαβάζει τὴν ἐπιγραφὴ πού ἔγραψε ὁ Θεὸς σὲ τοῖχο σὸ παλάτι τοῦ βασιλιᾶ Βαλτάσαρ. Χαλκογραφία τοῦ Ἰουλίου Σνὸρρ φὸν Κάρλοσφελδ.

Ἡ πιὸ σπουδαία περίοδος τῆς νεότερης ἐπιγραφικῆς τῶν τοίχων εἶναι τῆς Κατοχῆς. Ὅλοι ἔχετε ἀκούσει γιὰ τὸ χωνὶ καὶ γιὰ τὰ συνθήματα πού γράφονταν μὲ μπογιὰ στοὺς τοίχους. Ἀπὸ τὰ πρῶτα εἶναι τὸ διάσημο καὶ ἀνεδαφικὸ *Vincere* πού ἔγραψε προκλητικὰ ὁ ἰταλικὸς στρατὸς Κατοχῆς, ἀναβάλλοντας γιὰ κάποιο ἄγνωστο μέλλον τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπιθυμίας του νὰ νικήσει, κάτι πού δὲν ἔγινε.

Τὰ συνθήματα πού γράφονταν τότε στοὺς τοίχους ἀπὸ Ἕλληνες ὑπῆρξαν πολλὰ καὶ εἶχαν ποικίλη σημασία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχικά, *ἐλευθερία ἢ θάνατος*, σιγὰ-σιγὰ ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται ὁ πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς διχασμὸς, πού θὰ ὀδηγοῦσε σὲ γεγονότα τῶν ὁποίων οἱ συνέπειες δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐξαλειφθεῖ. Αὐτὸ ἦταν φυσικὸ. Πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο ὑπῆρξε

μιὰ δικτατορία. Ἄρκετοὶ ἐπωφελήθηκαν, πολλοὶ βλάφτηκαν, οἱ περισσότεροὶ τὴν ἀρνοῦνταν. Ὁ πόλεμος καὶ οἱ νίκες ἔκαναν γιὰ λίγο νὰ ξεχαστοῦν οἱ διαφορές. Στὴν Κατοχὴ οἱ νέοι παράγοντες ποὺ ἐμφανίστηκαν, οἱ μαυραγορίτες, οἱ συνεργάτες τῶν Γερμανῶν, τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας, οἱ καταδότες καὶ οἱ προδότες, δημιούργησαν γιγάντιες πολιτικές διαφορές, ποὺ ἔβρισκαν τὴν ἔκφρασή τους σὲ συνθήματα πάνω στοὺς τοίχους.

Ἡ λέξι «ἐλευθερία» βρίσκεται πολὺ συχνὰ στὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ στὶς ἐπιγραφές μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάκτησή της ἢ τὴ διατήρησή της.

Μία τριήρης κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα ἔχει τὸ ὄνομα Ἐλευθερία⁵⁶. Δὲν εἶναι ὄνομα γυναίκας ἀλλὰ τοῦ ἀφηρημένου μοναδικοῦ ἀγαθοῦ γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος. Μαζὶ στὶς ἐπιγραφές μνημονεύονται καὶ ἄλλα ὀνόματα: Ἀρετή, Πολεμνίκη, Κλειώ, Δημοκρατία, Εὐδόκιμος, Λέαινα, Τέχνη⁵⁷. Καὶ πάλι δὲν εἶναι ὀνόματα γυναικῶν, συζύγου λ.χ. τοῦ τριηράρχου ἢ τῆς κόρης του, ἀλλὰ τῶν ἀφηρημένων θεσμῶν, ὅπως ἡ Δημοκρατία, ἢ τῶν ιδιοτήτων ποὺ ἔχει τὸ πλοῖο, ὅπως Λέαινα ἢ τῶν ἀρετῶν τους, ὅπως Εὐδόκιμος, Τέχνη.

Καὶ στὰ χρόνια μας δίναμε καὶ ὑποθέτω δίνουμε ἀκόμη ὀνόματα γυναικῶν σὲ πλοῖα, ἀλλὰ συγγενῶν τῶν ἐφοπλιστῶν, λ.χ. Πόπη, Ἐλένη, Μοσχάνθη, Δέσποινα, Ἔλση. Ὄνόματα ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐκφράζουν πολιτικές ἢ κομματικές ἀπόψεις δὲν δόθηκαν ποτέ. Ἴσως κάποιος ἔχει ἀκούσει ὅτι ὑπῆρχε, προπολεμικῶς, τὸ ὑπερωκέανιο «Νέα Ἑλλάς». Σήμερα δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὀνομασθεῖ πλοῖο «Νέα Δημοκρατία», ὅπως δὲν ὀνομάστηκε ποτέ κανένα «Δημοκρατία», γιὰ προφανεῖς λόγους. Τὸ πλοῖο ὅμως ποὺ διαδέχτηκε τὸ «Νέα Ἑλλάς» ὀνομαζόταν «Βασίλισσα Φρειδερίκη», κατὰ μίμηση προφανῶς τῶν Βρετανῶν καὶ τῶν διάσημων ὑπερατλαντικῶν πλοίων τους «Queen Mary» καὶ «Queen Elisabeth».

Ξαναγυρίζοντας στην Ἐλευθερία, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ λέξη ἀναφέρεται συχνότατα σὲ ἀρχαῖα ψηφίσματα καὶ ἐπιγράμματα μὲ τὴν πραγματικὴ τῆς ἔννοια. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀναφορῶν θὰ μνημονεύσω δύο, μιὰ σὲ ἀττικὴ ἐπιγραφή ὅπου λέγεται ὅτι

ο[ὐ]δὲν ἔλευθερίας κρεῖττ[ον πέλει ἀνδράσιν ἐσθλοῖς]⁵⁸

καὶ σὲ μιὰ ἐπιγραφή τῆς Πριήνης, ὅπου πάλι ἐξυμνεῖται τὸ μεγάλο ἀγαθὸ μὲ τὴ φράση

οὐθέ[ν] | [με]ῖζον ἐστὶν ἀνθρώποις Ἑλλησι τῆς ἐ[λε]υθερίας⁵⁹

Πρὶν προχωρήσουμε στὶς νεότερες ἐπιγραφικὲς μνεῖες τῆς, ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ λέξη Ἐλευθερία σημαδεύει καὶ τὴ γέννηση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας μὲ τὴ δημοσίευση, στὸ Μεσολόγγι τὸ 1825, τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν»⁶⁰ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ. Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει μεγαλύτερο ἀγαθὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἕνας ἄλλος μεγάλος ποιητής, ὁ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης, μᾶς χάρισε ἕναν ἀνυπέβλητο στίχο:

Ἐλευθερία | Γιὰ σένα θὰ δακρύσει ἀπὸ χαρὰ ὁ ἥλιος⁶¹.

Κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης οἱ σημαῖες τῶν πολεμικῶν караβιῶν ἔφεραν ἐπιγραφές «Ἐλευθερία ἢ θάνατος». Τὰ τέσσερα νησιά, Ὑδρα, Σπέτσες, Ψαρὰ καὶ Σάμος εἶχαν σχεδὸν ὅμοιες σημαῖες μὲ σύμβολα: Σταυρὸ πάνω στὴν ἡμισέληνο, ἄγκυρα, πουλὶ καὶ φίδι ποὺ σημαίνουν τὴ δύση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ δόρυ. Ἡ ὑδραϊκὴ σημαία εἶχε στὸ δόρυ ἄλλη σημαία μὲ τὸ κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς. Καὶ οἱ τέσσερις ἔφεραν τὴν ἴδια διακήρυξη⁶².

Στὶς νεότερες ἐπιγραφές γιὰ τὴν Ἐλευθερία ἀνήκει⁶³ ἡ χάλκινη στήλη ποὺ εἶναι προσηλωμένη στὴν ἀνατολικὴ γωνία τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀπέναντί μας:

Χάλκινη στήλη προσηλωμένη στο μέγαρο τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, Πανεπιστημίου καὶ Ὁμήρου, πού μνημονεύει πεσόντες κατὰ τὴ διαδήλωση τῆς 22 Ἰουλίου 1943.

Ἐδῶ ἔπεσαν στὴ μεγάλη διαδήλωση τοῦ λαοῦ τῆς Ἀθήνας κατὰ τῆς καθόδου τῶν Βουλγάρων φασιστῶν ἀντιμετωπίζοντας ἄοπλοι

τὰ χιτλερικά τάνκς

τὴν 22. 7. 1943

οἱ ἐπονίτες

Παναγιώτα Σταθοπούλου 17 ἐτῶν

Θωμῆς Χατζηθωμᾶς 20 ἐτῶν

Κούλα Λίλη 19 ἐτῶν

Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο στή μνήμη τοῦ Σωτήρη Πέτρουλα, ποὺ σκοτώθηκε στὶς 21 Ἰουλίου 1965.

Πολιτικὴ σημασία ἔχει μιὰ ἄλλη χάλκινη στήλη προσηλωμένη σ' ἓναν πεσσὸ στὴ γωνία Ἐδουάρδου Λῶ καὶ Σταδίου. Εἰκονίζει ἀνάγλυφο τὸ κεφάλι ἑνὸς νέου καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή

Σωτ(ηρης) Πετρουλας
 ετων 23
 επεσε για τη Δημοκρατια
 στις 21. 7. 1965
 οι φιλοι του με τιμη
 και μνημη

Υπάρχει και ἡ παρωδία τῆς Ἐλευθερίας καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τ' ἀρχαῖα χρόνια. Ὄταν ὁ Νέρων (54-68 μ.Χ.) ἦλθε στὴν Ἑλλάδα τὸ 67 μ.Χ. συγκέντρωσε στὴν Κόρινθο τὰ ἑλληνικὰ πλήθη⁶⁴ καὶ «συνελθόντων τῶν ὄχλων ἐν ἐκκλησίᾳ προσεφώλησεν τὰ ὑπογεγραμμένα» - - - «τὴν ἀπὸ | παντὸς τοῦ αἰῶνος αὐθιγενῆ καὶ αὐτόχθονα ἔλευθερίαν πρότερον ἀφαιρεθεῖσαν τῶν Ἑλλήνων εἰς | καὶ μόνος τῶν ἀπὸ αἰῶνος αὐτοκράτωρ μέγιστος | φιλέλλην γενόμενος [Νέρων] Ζεὺς Ἐλευθέριος ἔδωκεν ἑχαρίσατο ἀποκατέστησεν εἰς τὴν ἀρχαιοίτητα τῆς αὐτονομίας καὶ ἔλευθερίας».

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι στὸν χῶρο μεταξὺ NIMITS καὶ Μεγάλου Μουσικῆς, στὴν Ἀθήνα, ὑπῆρχαν στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις. Κατὰ τὴν Ἑπταετία ἐκεῖ εἶχε τὴν ἕδρα του τὸ ἐπιτελεῖο τῆς ΕΑΤ-ΕΣΑ (Εἰδικὸ Ἀνακριτικὸ Τμῆμα Ἑλληνικῆς Στρατιωτικῆς Ἀστυνομίας). Μετὰ τὴν πτώση τῆς δικτατορίας ἔγινε μετεπιγραφή τῆς περιοχῆς σὲ *Πάρκο Ἐλευθερίας*. Ἡ δικτατορία πάλι ἦταν ἐκείνη πὺ ἐνέπνευσε τὸ πασίγνωστο σύνθημα τῶν γεγονότων τοῦ Πολυτεχνείου

Ψωμί, Παιδεία, Ἐλευθερία

Υπάρχει μιὰ ἐπιγραφή, γερμανικῆς ἐμπνεύσεως καὶ χρήσης, πὺ συνδυάζει τὴν ἔλευθερία καὶ τὸν θάνατο, γιατί συγχωνεύει τὶς δύο ἔννοιες καὶ ἡ συγχώνευση καταλήγει στὸν ἀφανισμό. Εἶναι ἐκείνη πὺ μὲ σιδερένια γράμματα ὑποδεχόταν στὴν εἴσοδο τῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως τοὺς μελλοθάνατους:

Arbeit macht frei

(Ἡ ἐργασία σὲ ἐλευθερώνει)

Σὲ ἐλευθερώνει ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὶς μέριμνες. Ἐκεῖνοι πὺ ἐμπνεύστηκαν τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὸ ἔκαναν σύμβολο καθεστῶτος φρίκης, ἔκαναν παιδιὰ πὺ οἱ πράξεις τους σήμερα ἔχουν ἔντονη τὴν ἔννοια τῆς ἐπιγραφῆς. Ἄς ἀναλογιστοῦμε τοὺς ἀνέργους, ἐκείνους πὺ ζοῦν καὶ κοιμοῦνται στοὺς δρόμους, ἐκείνους πὺ αὐτοκτονοῦν ἀπὸ ἀπελπισία, γιατί βλέπουν τὴ ζωὴ τους κατεστραμμένη.

Ἐπιγραφὴ μὲ σιδερένια γράμματα στὴν εἴσοδο τοῦ στρατοπέδου συγκεντρώσεως τοῦ Ἄουσβιτς. («Ἀφήστε κάθε ἐλπίδα ὅσοι περνᾶτε» - «Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate». Dante, *Κόλαση*, ἄσμα III, 9.)

Δεκάξι χρόνια μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση τοῦ 1944 ἡ λέξη ἐλευθερία, ποὺ γραφόταν τὶς νύχτες 42 μηνῶν στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν τῆς Ἀθήνας, πάντα μὲ τὸν φόβο τοῦ θανάτου, βρῆκε τὴν ποιητικὴ τῆς ἔκφραση. Εἶναι τὸ τραγούδι τῆς Κωστούλας Μητροπούλου ποὺ μελοποίησε ὁ Μάνος Λοῖζος. Ἀπηχεῖ τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνάταση τῆς ἐποχῆς, κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει σήμερα, ποὺ ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς μας αὐτονομίας θεωρεῖται κανονικὴ, ἀφοῦ ἔχει ὡς ἀντιστάθμισμα νὰ ἀνήκουμε στὴν παρέα τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης. Ἡ πρώτη στροφή τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ ὅλοι θὰ τὸ ἔχετε ἀκούσει, μὲ τοὺς δεκατρισύλλαβους στίχους καὶ τὶς πλεχτὲς ὁμοιοκαταληξίες, δίνουν σιὸ ποίημα τόνο ἡρωϊκοῦ, γρήγορου ἐμβλητικοῦ καὶ μιᾶς γιὰ μιὰ ἐπιγραφὴ σὲ τοῖχο:

Ὁ δρόμος εἶχε τὴ δική του ἱστορία
κάποιος τὴν ἔγραψε στὸν τοῖχο μὲ μπογιά.
Ἦταν μιὰ λέξη μοναχά, Ἐλευθερία,
εἶπανε ὅμως πῶς τὴν ἔγραψαν παιδιὰ.

Υπάρχουν έπιγραφές αρχαίες πού μνημονεύουν τόν δόλιο θάνατο, τή δολοφονία προσώπων. Τέτοιες έπιγραφές βρίσκουμε στή Μικρά Άσία, στήν περιοχή τής Προποντίδος⁶⁵:

οὔτε με τόν δύσμοιρον ἐς Ἄιδος ἤγαγε νοῦσος
οὐ στυγεραί πόντου λαίλαπες ἐξ ανέμων,
οὐδέ μὲν οὐδ' Ἄρης πολεμόκλονος, ἀλλά με λυγρός
ἀνδροφόνοισιν ἀνήρ ἔκτανε χερσὶ λίθωι

(Δὲν μ' ἔφερε τόν δύσμοιρο στὸν Ἄδι ἢ ἀρρώστια
οὔτ' οἱ ἀποτρόπαιες θύελλες τοῦ πελαγίου ἀγέρα
οὔτ' ἀκόμη ὁ Ἄρης πού πόλεμους σηκώνει· ἄντρας
ὀλέθριος μὲ χέρια δολοφόνου μ' ἕνα λιθάρι μου πῆρε τή ζωή)

Κι ἐδῶ διηγεῖται ἡ χαραγμένη πέτρα πὼς μ' ἀνθρωποκτόνα χέρια ὁ ἄγνωστος φονιάς σκότωσε μὲ πέτρα τόν Μιηόφαντο, γιὸ τοῦ Πρωτομάχου. Ἡ αἰτία τοῦ φόνου δὲν θὰ ἦταν πολιτική, ὅπως συνέβη ἐδῶ στήν Ἀθήνα στίς 31 Ἰουλίου 1920, ὅπου στήν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας δολοφονήθηκε ὁ Ἴων Δραγούμης (1878-1920). Ἦταν μιὰ ἄλογη πράξη ἀνταπόδοσης γιὰ τὴν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Παρίσι, στή Gare de Lyon τὴν προηγούμενη ἡμέρα. Στὴ μνήμη τοῦ Δραγούμη στήθηκε τετράγωνη ὑψηλὴ στήλη μὲ περίτεχνο ἐπίκρανο καὶ κείμενα. Στὴν κύρια ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένο: «Ἐδῶ | τὴν 31 Ἰουλίου 1920 | ἐδολοφονήθη | ὁ | Ἴων Δραγούμης». Ἀκολουθεῖ μιὰ πεντάστιχη ὠδὴ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ⁶⁶:

Λευκὴ ἄς βαλθῆ ὅπου ἔπεσες κολώνα
(πῶς ἔπεσες γραφὴ νὰ μὴ τὸ λήη ...)
λευκὴ μὲ τῆς Πατρίδας τὴν εἰκόνα
μόνο ἐκείνη ταιριάζει νὰ σὲ κλαίει
βουβὴ μαρμαρωμένη νὰ σὲ κλαίει.

Ὅπως τὸ πρόβλεψε ὁ Παλαμᾶς, μόνο ἡ κολώνα μὲ τὴν ὠδὴ θρηνεῖ ἀκόμη τὸν σκοτωμένο, μέσα στὸ σημερινὸ ἀδιάφορο περιβάλλον.

Ἡ μνημειακὴ στήλη στὴν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας, ἀναμνηστικὴ τῆς δολοφονίας τοῦ Ἰωνοῦ Δραγούμη, μετὰ τὴν ὁδὸν τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ.

Στὶς δύο αὐτὲς ἐπιγραφὰς γιὰ τὸν ἀνάτιο θάνατο τοῦ Μηνόφαντου καὶ τοῦ Ἰωνοῦ Δραγούμη, ἃς προστεθεῖ καὶ ἐκείνη ποὺ ἀναρτήθηκε σὲ πανὸ ἀπὸ τοὺς φιλάθλους στὸ στάδιο Ἄλκαζαρ τῆς Λάρισας, τὴν Κυριακὴ 14 Δεκεμβρίου 2008, ὀκτὼ ἡμέρες μετὰ τὸν φόνο τοῦ Ἀλέξη Γρηγορόπουλου :

Στις 6 Δεκεμβρίου 2008 δολοφονήθηκε στα ΄Εξάρχεια ο ΄Αλέξης Γρηγορόπουλος. ΄Εξι μέρες αργότερα οί φίλαθλοι τής Λάρισας ἔστησαν στο στάδιο Άλκαζάρ αναμνηστική ἐπιγραφή.

Άθῶος, μάγκας καί πιτσιρικάς
 θά μποροῦσε νά ΄ταν ἕνας ἀπό μᾶς

Στά χρόνια μας ὑπάρχουν καί κρυφές ἢ κρυμμένες ἐπιγραφές. Πρῶτα-πρῶτα ἐκεῖνες πού βάζουν στα θεμέλια μεγάλων ἐπισημῶν κτιρίων, ὅπως τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου, ὅπου ὑπάρχει πλάκα μὲ χαραγμένη τὴν ἐπιγραφή:

Ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον
 ἀνεγερθὲν συνδρομῇ Ἑλλήνων
 καὶ Φιλελλήνων τῶι ἑβδόμῳ ἔτει
 τῆς βασιλείας Ὁθωνος τοῦ Πρώτου
 τὴν 2 Ἰουλίου 1839

Σὲ πλῆθος ἄλλων κτιρίων ὑπάρχουν πλάκες χτισμένες στα θεμέλια, ἀθέατες γιὰ πάντα, τοποθετημένες γιὰ λόγους τελετουργικῶς μαζί μὲ τὰ νομίσματα πού ρίχνονται ταυτόχρονα. Γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Πανεπιστημίου κόπηκε εἰδικῶς ἀσημένιο νόμισμα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Ὁθωνος στὴ μιὰ μεριά καὶ τὴν ἐπιγραφή *Otto Rex Graeciae*, καὶ στὴν ἄλλη εἰκόνα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἐπιγραφή *Graecia Rediviva 1833*. Ἡ ἀνα-

Κρυμμένη ἐπιγραφή στήν περικεφαλαία τοῦ ἔφιππου ἀνδριάντος τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Παλιὰ Βουλή.

γέννηση τῆς Ἑλλάδος τότε ἄρχιζε ἀπὸ τὸν Ὅθωνα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ 1821, τὴ ναυμαχία τοῦ Ναβαρίνου ἢ τὴν ἔλευση τοῦ Καποδίστρια⁶⁷.

Πολὺ κοντὰ μας, ἓνα τετράγωνο νοτιότερα, ἐμπρὸς στήν Παλιὰ Βουλή, κρύβεται καὶ εἶναι καὶ ἄγνωστη, μιὰ ἐπιγραφή στήν περικεφαλαία τοῦ ἔφιππου χάλκινου Κολοκοτρώνη.

Ὅταν τὸ 1895 ὁ γλύπτης Λάζαρος Σῶχος φιλοτεχνοῦσε τὸ ἄγαλμα τοῦ Κολοκοτρώνη δὲν σκόπευε νὰ τὸν εἰκονίσει μὲ τὴν περικεφαλαία, ὅπως τὸν βλέπουμε σὲ ἀρκετὲς λιθογραφίες καὶ ποὺ φοροῦσε ὡς διακριτικὸ βαθμοῦ ὅταν ὑπηρετοῦσε στὰ Ἴονια Νησιά, σὲ σῶμα ἐλαφροῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Ριχάρδο Church. Ἡ Ἐπιτροπὴ ποὺ ἐπέβλεπε τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνδριάντος εἶχε ἄλλη ἄποψη· ὁ Σῶχος, παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη του, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει ἀλλὰ τὴν ἀντίρρησή του ἐξέφρασε χαράζοντας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περικεφαλαίας τούτῃ τὴν ἐπιγραφή:

Παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ Σώχου
Κολοκοτρώνη μου
ξαναφόρεσε τὴν περικεφαλαίαν
Paris 1909 Λ. Σ.

Δὲν θὰ γινόταν γνωστὴ ἢ ὑπαρξὴ τῆς ἐπιγραφῆς ἂν τὸ 2001 δὲν ἀποκαλυπτόταν κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης τοῦ ἀγάλματος⁶⁸.

Οἱ Ἀρχαῖοι εἶχαν ἀπέραντες ἐπιφάνειες γιὰ νὰ γράφουν σκέψεις τῆς στιγμῆς ἢ συναισθήματα. Ναοί, γυμνάσια, στάδια, βάσεις ἀγαλμάτων, θρόνοι, πρόσφεραν ἰδανικὲς ἐπιφάνειες γιὰ χαράγματα. Ἀρκεῖ νὰ εἶχες ἓνα καρφί ἢ ἓνα μικρὸ μαχαίρι. Τὰ νεότερα χαράγματα εἶναι ἐξ ἴσου πολλά, μᾶλλον περισσότερα ἀπὸ τ' ἀρχαῖα καὶ περισσότερο ἄγνωστα. Διάσημος εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν χαραγμάτων καὶ τὸ διασημότερο εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ Βυγον χαραγμένο σὲ παραστάδα τοῦ ναοῦ⁶⁹. Ὅμοιο χάραγμα τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ φίλου του Hobhouse σώζεται καὶ στοὺς Δελφούς σὲ κολόνα τοῦ γυμνασίου στὴ Μαρμαριά, πού βρίσκεται χρησιμοποιημένη στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας.

Νεότερα χαράγματα βρίσκουμε στὶς ἀρχαῖες πέτρες τῶν ἀφύλακτων ἀρχαιολογικῶν χώρων. Ἐξοχότερο παράδειγμα εἶναι ὁ ναὸς τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνοῦντα, ὅπου τὰ πυκνότατα χαράγματα πάνω στὰ λείψανα τοῦ ναοῦ ἔγιναν κυρίως στὴν περίοδο τοῦ Μεσοπόλεμου καὶ τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων. Ὄνόματα καὶ χρονολογίες, παλάμες, πέλματα, ἀεροπλάνο, καράβια, αὐτοκίνητα, σταυροί, ἑλληνικὲς σημαῖες, δέντρα, φίδια, πουλιά, ἀνθοδοχεῖα, τὸ μενοράχ, τὰ βασιλικὰ ἐμβλήματα⁷⁰ μὲ τὸ Χ, ἔμβλημα τῆς βασιλικῆς δυναστείας καὶ τῆς ὁμώνυμης ἀκραίας πολιτικῆς ὀργάνωσης.

Ἐνα χάραγμα στὴ Μεταμόρφωση τοῦ παλιοῦ Ὁρωποῦ, σὲ ἀριστερὸ γωνιόλιθο τῆς πρόσοψης, διηγεῖται τὴν ἱστορία μιᾶς γυναίκας:

Περίεργε διαβάτα ἀνάγνωθι τάδε:

Ἐνθάδε κεῖται ἡ Μαρία Π. Γκουρητογένου
σύζυγος τοῦ Γ. Οἰκονομίδου, τὸ 1816 Ἰανουαρίου
16 γεννηθεῖσα καὶ τελευτήσασα τὸ 1861

Ἰανουαρίου 28, ζήσασα

ὄλα ἔτη εὐτυχῆ 15, ἡμέρας 12. Καὶ εἶπέ

παρακαλῶ τὸ

“ὁ Θεὸς συγχωρήσοι αὐτήν”. Ἐχαρ. 1862.

Ἡ Μαρία ἔζησε 45 χρόνια, παντρεύτηκε τὸ 1846 κι ἔζησε μὲ τὸν ἄντρα της 15 χρόνια καὶ 12 μέρες. Δὲν φαίνεται νὰ

ἀπόκτησε παιδιά. Καὶ ἐδῶ ἡ ἐπιγραφή κατὰ τὴν προτροπὴ τῶν ἀρχαίων ἐπιγραμμάτων, καλεῖ τὸν περαστικὸν νὰ διαβάσει τὴν ἱστορίαν ποὺ διηγεῖται. Εἶναι βέβαιον πὸς τὸ κείμενον εἶχε γράψει κάποιος λόγιος, πιθανῶς δάσκαλος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ μορφή του.

Τὰ χαράγματα στὰ μαθητικὰ θρανία, στοὺς τοίχους, στὰ μάρμαρα, στὰ δάπεδα, σὲ ὅποιαδήποτε ἐπιφάνεια ποὺ προσφέρεται γιὰ γράψιμο, εἶναι ἕνας ὕστατος τρόπος νὰ ἐξωτερικεύσεις αἰσθήματα, νὰ ἀφήσεις ἕνα μήνυμα, νὰ πετρώσεις τὸν χρόνο μὲ τὴ μνεῖα του.

Τὰ χαράγματα τῶν φυλακισμένων εἶναι τὰ πλέον σημαντικὰ ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ συναισθηματικὴ ἄποψη. Μιὰ φυλακὴ τῆς Κατοχῆς, ποὺ σώζεται ἀπείραχτη, εἶναι τὸ ὑπόγειο καταφύγιον τοῦ μεγάρου τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Κοραῆ καὶ Σταδίου. Οἱ τοῖχοι τῆς, οἱ πόρτες, εἶναι γεμάτες χαράγματα⁷¹, ὅλα τῶν ἡμερῶν τοῦ '44.

Μνημονεύω λίγες μόνο ἀπὸ τὸ πλῆθος τοὺς πάνω στοὺς τοίχους καὶ τὶς πόρτες:

μαυροματακῆς ἐκτελεσθεὶ ἐν ὑπογείῳ

Τριπόδης

Κόστας

Ετῶν 19

Τέρμα Ἰπποκράτους

Εἴσοδος 1/7/43

Εξοδος ἄγνωστη

Μαυρίκιος Ν. Μαλεύρης

Τελειόφοιτος Ἰατρικῆς

Αδίκως φυλακισθεὶς

Μαρτύρια Ἱερᾶς ἐξετάσεως

Κρατοῦμαι ὡς ὄμηρος

Εἴσοδος 15-12-42 Ἔξοδος 10-1-43

Διὰ Ἀβέρωφ

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐφθασα στὸ τέλος τῆς ὀμιλίας μὲ τὴν ὁποία προσπάθησα νὰ παρουσιάσω μερική, καὶ πολὺ γενική εἰκόνα τῆς χρήσης τῶν ἐπιγραφῶν στὴν ἀρχαιότητα, κυρίως ὅμως νὰ δώσω τὴν ἐκλεκτικὴ εἰκόνα τῆς συνέχισης τῆς ἀρχαίας ἐπιγραφικῆς στὴ νεότερη καὶ σημερινὴ Ἑλλάδα. Ὁ χρόνος ποὺ εἶχα ἦταν λίγος καὶ ὅ,τι εἶπα νὰ τὸ θεωρήσετε ὡς ὑπαινιγμούς. Ἄφησα τελευταῖο ἓνα τμῆμα τῆς σημερινῆς ἐπιγραφικῆς, τὸ χιουμοριστικὸ· πῶς ἓνας σημερινὸς καλλιτέχνης φαντάζεται τὴν ἐπιγραφικὴ καὶ τὶς ἐπιγραφές στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ. Ποιὰ ἀκριβῶς περίοδο; Θὰ τὴν ὀρίσουν οἱ εἰδικοί. Ὑποθέτω ὅτι ἀπὸ τὶς εἰκόνες ποὺ θὰ ἰδῆτε μπορεῖ ἓνας ἔμπειρος καὶ εἰδικὸς στὴ Γραμμικὴ Β γραφὴ νὰ ἀντλήσει πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο ποὺ οἱ πολὺ ἀρχαῖοι κάτοικοι τοῦ τόπου τούτου ἀπομνημόνευαν τὰ γεγονότα καὶ τὰ πράγματα.

Ἐνας προϊστορικὸς βοσκὸς καταγράφει τὰ πρόβατά του. Τοῦ Νίκου Μαρουλάκη.

Μαθητής γράφει έκθεση για τὸ προϊστορικό χωριό του. Τοῦ Νίκου Μαρουλάκη.

Μὲ τὰ κείμενα καὶ τὶς εἰκόνες τοῦ Νίκου Μαρουλάκη⁷² μπορεῖ ἡ ἐπιγραφικὴ, ἔστω καὶ τῆς λίθινης ἐποχῆς, νὰ μᾶς εὐθυμῆσει χωρὶς οἱ ἰδέες πὺ ἐκφράζει μὲ τὰ σκίτσα του νὰ εἶναι ἐκτὸς πραγματικότητας. Θυμηθεῖτε τὴν πλησμονὴ τῶν βραχογραφημάτων πὺ ἀνακαλύπτονται τὰ τελευταῖα ἔτη στὰ νησιά τῶν Κυκλάδων. Κάτι δὲν σημαίνουν; Γιατὶ οἱ δημιουργοὶ τους νὰ κοπανοῦν τοὺς βράχους, ἂν δὲν εἶχε σκοπὸ καὶ νόημα ἡ πράξη τους; Ἔτσι κι ἐδῶ ὁ Νίκος Μαρουλάκης φαντάζεται τὸν προϊστορικὸ ἄνθρωπο πὺ ἀρέσκεται σὶς ποιμενικὲς σκηνὲς νὰ χαράζει τὴν εἰκόνα τοῦ βοσκῶ μὲ τὰ 170 πρόβατα, τὸν λογοτέχνη πὺ γράφει μυθιστόρημα ποτα-

μό, τὸ παιδάκι τοῦ σχολείου ποὺ γράφει ἔκθεση γιὰ τὸ χωριό του καὶ συμβουλευέται τὴ μητέρα του, τὸν κλητῆρα τῆς κοινότητας ποὺ πρέπει νὰ ἐπιδώσει ἓνα ἔγγραφο, κι ἀκόμη τὸν πρῶτο κούριερ, ποὺ τρέχει νὰ ἐπιδώσει ὅποια ὥρα καὶ νᾶναι τὸν φάκελο. Τελευταῖος ὁ ταχυδρόμος τῶν συστημένων, ποὺ συνήθως δὲν περιέχουν κάτι τὸ εὐχάριστο.

Ἡ ἐπιγραφικὴ ἔχει πολλὰς ὄψεις. Ἀκούσατε μία ποὺ δὲν διδάσκεται. Μετὰ τὸ διάλειμμα θ' ἀρχίσουν νὰ ξετυλίγονται οἱ σοβαρὲς πλευρὲς τῆς, ὅπως ἀρμόζει στὴ σημασία τῆς.

1. Κείμενο ποὺ ἀνακοινώθηκε τὴν 1 Νοεμβρίου 2017, στὴ σειρά τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Τέχνης.

2. *Τίμων* 5.

3. Ἦτοι ἀναφερόταν, τὸ 2014, ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες καὶ ἀρχαιολόγους τὸ πρόσωπο ποὺ εἶχε ταφεῖ στὸν τάφο τῆς Ἀμφίπολης.

4. Β 34, 3: «μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἱ ἄν μὴ εὐρεθῶσιν εἰς ἀνάρεσιν».

5. Τὰ ἐντὸς ὀρθογωνίων ἀγκυλῶν εἶναι ἐπεξηγηματικὲς προσθήκες.

6. Ἐλένης Κούκη, Ὁ ἥρωας, τὸ πλῆθος καὶ ἡ ἐξουσία. Τὸ μνημεῖο τοῦ Ἄγνωστου Στρατιώτη τῆς Ἀθήνας, στὸν τόμο *Ἡ Ἑλλάδα στὸ Μεσοπόλεμο* (ἐπιμ. Ε. Ἀβδελά, Ρ. Ἀλβανός, Δ. Κουσοῦρης, Μ. Χααραλαμπίδης: Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 2017) 63-82.

7. Πaus. I 29, 4.

8. *JG* II² 5222.

9. *Ὁ Μέντωρ* 74-75, 2005, 3-32.

10. *Ἡμερολόγιο Ἀρχαιολογικό. Τὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια* I 143-144.

11. Βλ. Γ. Γιακουμῆς, Π. Γιακουμῆς, Ν. Κατσένης, *Μεσολόγγι* (ἔκδ. Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1976), ὅπου τοπογραφία καὶ ἱστορία τοῦ Μεσολογγίου κατὰ τὸν Ἄγωνα.

12. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι*.

13. *Μεσολόγγι* ὅπ.π. 55 εἰκ. Στ. Ξεφλούδα, *Ταξιδιωτικὰ* (Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 22) 196 καὶ 245, ἐντυπώσεις τοῦ Ἄλ. Πάλλη καὶ τοῦ Γ. Δροσίνη

14. Οἱ τρεῖς χρονολογίες, κατὰ τὸ ἀκροφωνικὸ σύστημα, εἶναι 1838 (χρονιὰ ἴδρυσης τοῦ Μνημεῖου), 1822 (πρῶτη πολιορκία), 1825 (δεύτερη πολιορκία. Ἡ Ἔξοδος ἔγινε τὸ 1826).

15. *Ὠδῶν* 4, 8, 13-15.

16. Βλ. Κωνσταντίνου Π. Καβάφη, *Ἡ Σαιραπειά*, ποίημα γραμμένο πρὸ τοῦ 1911, καὶ Ἀγγέλου Σ. Βλάχου, *Ὀδοιπόροι γιὰ τὰ Σοῦσα*.
17. *Rhetorica Anonyma* 3, 651, 2.
18. Ξενοφ. *Ἑλλην.* 4, 4, 10.
19. Σὲ τοῦτο τὸν μιμήθηκα ὁ J. J. E. Hondius μὲ τὸ βιβλίον τοῦ *Saxa Loquuntur* (1930) καὶ ὁ Klaus Bartels μὲ τὸ δικό του *Roms sprechende Steine* (2004³).
20. K. Müller, *FHG* 2, 53, 10.
21. *Ὁ Μέντωρ* 25, 1993, 46-48. Ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις: *Bulletin épigraphique* 1942, 112· 1959, 415· 1962, 137. L. Robert, *Hellenica* ii 109-111, VII 241-243. Πανσ. I, XVIII, 3. Τάκτιος, *Ann.* I 74. Σουετόνιος, *Γάιος* 22, 2. Δίων Κάσσιος LIX 28, 2.
22. Ἡ ἀντίθεση τοῦ συντάκτη τοῦ παρόντος πρὸς τὴν οἰκτρῆς ἔμπνευσης κατασκευὴ τοῦ λεμβοδρομίου στὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος ἦταν ἡ αἰτία δικαστικῆς δίωξης τοῦ ἀπὸ τὸν ὑπουργό.
23. Δὲν γνωρίζω ἂν σήμερα ἀποτελεῖ ἀκόμη ἐπίσημο ἐμβατήριο τὸ γνωστὸ τραγούδι «Τί ζητοῦν οἱ Βούλγαροι στὴ Μακεδονία | τί ζητοῦν οἱ βάρβαροι σ' ἑλληνικὰ χωριά».
24. Ἰωάνν. 8, 6.
25. René 387.
26. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *AE* 1917, 222 (σχέδιο τοῦ χαράγματος)· Bruno Snell, *AM* 51, 1926, 159-162· *Ὁ Μέντωρ* 28, 1993, 208.
27. *Ὁ Μέντωρ* 28, 1993, 195.
28. *Ἐν τῷ μῆγι Ἀθύρ.*
29. *Καισαρίων.*
30. W. Peek, *Griechische Grabgedichte* 326.
31. Αὐτόθι 454.
32. *Μέρες τοῦ 1945-1951*, 142.
33. Αὐτόθι 233-234.
34. Αὐτόθι 237.
35. *Χαῖρε ποιέ.*
36. *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 395A.
37. Γιώργος Βακιρτζής, Παναγιώτης Γράββαλος, Κώστας Τζιμούλης, *Ἡ λαϊκὴ ἐπιγραφὴ στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1974).
38. Αὐτόθι 352.
39. Αὐτόθι 325.
40. *Κύρον Ἀναβάσεως* V, III, 13.
41. *Ὁ Μέντωρ* 114, 2015, 307.
42. *Πρωτ.* 243a.
43. Διόδ. 9, 14· Plin. *NH* VII 119.
44. Γεωργίου Στ. Κορρέ, Αἱ ἐπιγραφὰὶ τοῦ «Ἰλίου Μελάθρου», *Πλάτων* 26, 1974, 231-252.
45. Γεωργίου Στ. Κορρέ, Αἱ ἐπιγραφὰὶ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀθηνῶν, *Πλάτων* 28, 1976, 252-264.

46. *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 5, 1930, 222-223. Τὸ ρολοὶ εἶναι μπρούτζινο καὶ ὁ ρυθμὸς τοῦ ναῖσκου κάπως ἰδιότυπος. Δωρικός μὲ κοσμήματα γλυπτά, στενότατο ἐπιστύλιο, ἀέτωμα ὅπου εἰκονίζεται ἡ ἀποθέωση τοῦ Πλάτωνος καὶ ἀνάγλυφες ζωφόρους στὶς τρεῖς πλευρὲς ἀνάμεσα σὲ τρίγλυφα.

47. Ὁ στίχος εἶναι ὁ πρῶτος τοῦ μακροῦ ποιήματος τοῦ Μάρκου Μουσοῦρου (1470-1517) *Εἰς τὸν Πλάτωνα* (*Carmen in Platonem*).

48. Στὴν ἐπιγραφή παρατηρεῖται ἓνα ἄτοπο. Ὁ συντάκτης ἢ ὁ χαρακτὴς ἔγραψαν μόνο τὰ τρία πρῶτα γράμματα τοῦ ὀνόματος Παναγιώτης, πράγμα ποὺ ἀντίκειται στὸ συνήθειο τῶν Ἀρχαίων, ὅταν μνημονεύουν πρόσωπα. Τοῦτο σήμερα συμβαίνει συχνὰ στὰ ὀνόματα τῶν δρόμων, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἄτυχου Δημητρίου Φαληρέως, ποὺ ἡ *Καθημερινή*, στὸν δρόμο μὲ τὸ ὄνομά του στὸ Νέο Φάληρο εἶναι τὰ γραφεῖα της, ἐπέμενε ἐπὶ χρόνια νὰ ἔχει ὡς διεύθυνση «Δ. Φαληρέως». Τὸ ἐπεσημίανα στὸν Νίκο Ξυδάκη, καὶ κάποτε διορθώθηκε τὸ λάθος.

49. *Punica* 132.

50. Βάσος Μαθιόπουλος, *Εἰκόνες Κατοχῆς* (Ἀθήνα 1980) 165.

51. Αὐτόθι 166.

52. Ματθ. 27, 37· Μάρκ. 15, 26· Λουκ. 23, 38· Ἰω. 19, 20. *Hic est Iesus rex Iudaeorum* (Ματθ. 27, 37) καὶ *Inscripta super illum litteris graecis et latinis et hebraicis hic est rex Iudaeorum* (Λουκ. 23, 38). *Et imposuerunt super caput eius causam ipsius scriptam hic est Iesus rex Iudaeorum* (Ματθ. 27, 37).

53. VI 54, 6.

54. 5, 30-31.

55. Αὐτόθι, «μανη, ἐμέτρῃσεν ὁ Θεὸς τὴν βασιλείαν σου καὶ ἐπλήρωσεν αὐτήν· θεκελ, ἐστάθη ἐν ζυγῶ καὶ εὐρέθη ὑστεροῦσα· φαρεις, διήρηται ἡ βασιλεία σου καὶ ἐδόθη Μήδοις καὶ Πέρσαις».

56. *IG II²* 1604, 49· 1611.

57. Αὐτόθι 1611.

58. Αὐτόθι 5225.

59. *Inscr. von Prien* 19, 18-20.

60. Γράφτηκε τὸ 1823.

61. *Ἔσσημα ἡρωϊκὰ καὶ πένθημο γιὰ τὸν χαμένο ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας, Ἔσσημα ΙΔ'.*

62. Ἰω. Μελετοπούλου, *Τὸ Ναυτικὸ τοῦ 1821* (Ἐμπορικὴ Τράπεζα Πίσσεως 1971) 42.

63. Δημ. Γατοπούλου, *Ἱστορία τῆς Κατοχῆς²* (Μέλισσα) 416 κέ.

64. *IG VII* 2713 στ. 8-9, 39-44.

65. *IMT Kyz. Propkueste* (1865) 18, 522, 2ος-1ος π.Χ. αἰ.

66. *Ἡ Καθημερινή*, 8 Αὐγούστου 1920.

67. Ἄριστ. Κ. Σκαρπαλέζου, *Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1964) 35.

68. *Ἐλευθεροτυπία*, 10 Ἰουνίου 2001.

69. **Ο Μέντωρ* 24, 1993, 40.

70. **Ο Δήμος τοῦ Ραμνοῦντος* I 270-271.

71. *Χῶρος Ἱστορικῆς Μνήμης 1941-1944, Κοραῖ 4, Μέγαρο Ἐθνικῆς Ἀσφαλιστικῆς, Ἡ Καθημερινή-Ἐθνικὴ Ἀσφαλιστικὴ* 1991, 11, 26, 27. Ὑπάρχει καὶ τὸ ὑπόγειο τῆς Γκεστάπο, στὴν ὁδὸ Μέρλιν, ὅπου κι ἐκεῖ ὑπῆρχαν ἐπιγραφὲς μελλοθανάτων, ὅπως τούτη : «Χούπης Ἰωάννης | ἐτῶν 19 | Ἰω. Βλαβιανοῦ 11 | ἐκτελοῦμαι 8-9-44 | ΖΗΤΩ Η ΠΑΤΡΙΔΑ». Σὲ 34 μέρες οἱ Γερμανοὶ εἶχαν φύγει.

72. Οἱ εἰκόνες τοῦ Νίκου Μαρουλάκη δημοσιεύτηκαν στὸ κυριακάτικο ἔνθετο παιδικὸ περιοδικὸ *Οἱ Ἑρευνητὲς* τῆς ἐφημερίδας *Ἡ Καθημερινή*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΥ ΤΟΜΟΥ
ΤΟΥ ΜΕΝΤΩΡΟΣ
2017

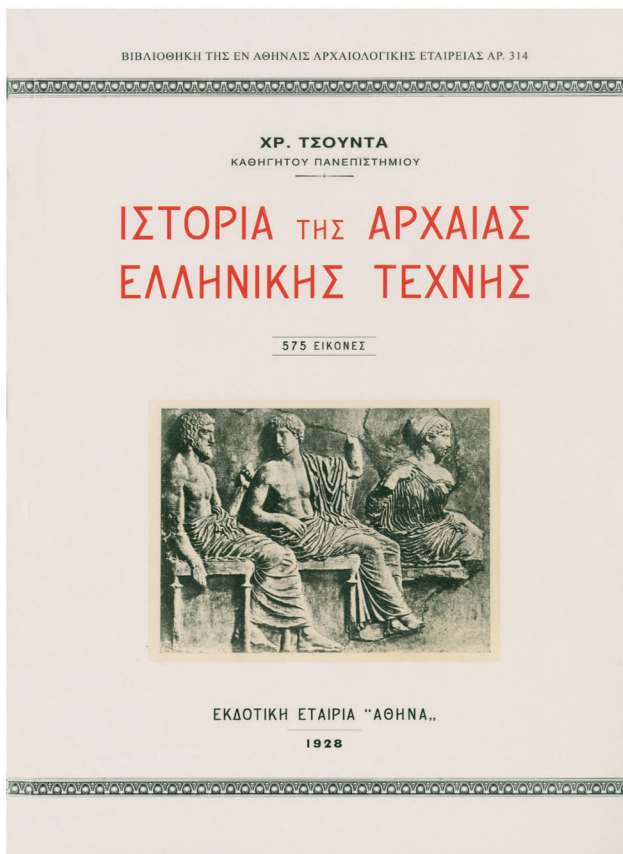
Πρὸς τοὺς Ἑταίρους 1 • Χρήστου Καρούζου, *Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας* (ἀνατύπωση) 3-84 • Χρήστου Καρούζου, *Περικαλλῆς ἄγαλμα - ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαής* (ἀνατύπωση) 85-154 • Β.Χ.Π. Χρῆστος Ἰ. Καρούζος 155-180 • Πρὸς τοὺς Ἑταίρους 185 • Β.Χ. Πετράκου, Ἡ Ἐπιγραφικὴ τοῦ Σήμερα 187-239

οὐ πάνυ γε ῥάδιόν ἐστιν εὐρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ
οὐκ ἂν τις αἰτίαν ἔχοι. χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι
ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ
καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώ-
μοι κριτῇ περιτυχεῖν.

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 8, 5

ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

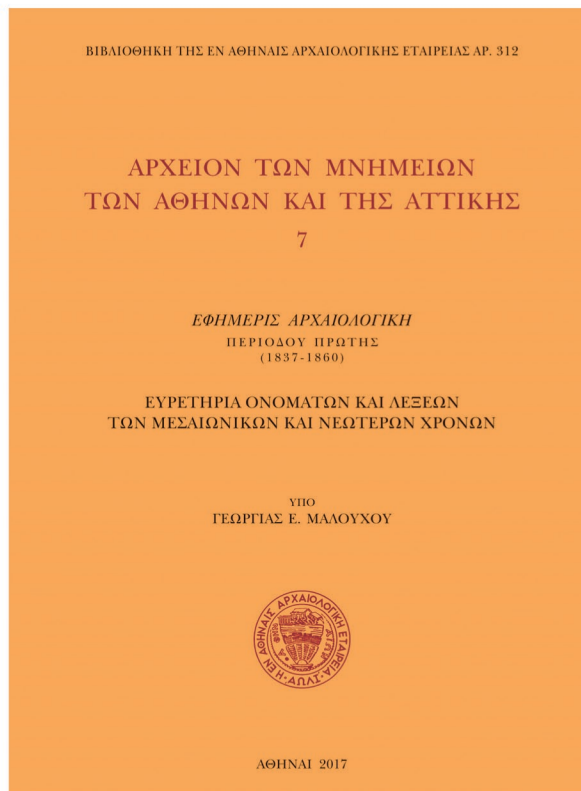
Σχήμα 19×26,5 εκ.

Διατίθεται στην 'Αρχαιολογική' Εταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Αθήνα 106 72,
τηλ. +30210 3647585 • Fax +30210 3644996 • bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr
'Αποστέλλεται επίσης επί αντικαταβολή, κατόπιν παραγγελίας.

ΓΕΩΡΓΙΑΣ Ε. ΜΑΛΟΥΧΟΥ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πρόλογος.
2. Εισαγωγή.
3. Συγγραφείς της *Εφημερίδος Αρχαιολογικής*.
4. Βραχυγραφίες.
- I. Εύρετήριο μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων λέξεων, ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.
- II. Εύρετήριο ξένων προσώπων.
- III. Λεξιλόγιο.
5. Ἀρχαιολογικὸ εὐρετήριο

Σχήμα 21×28 ἐκ.

Διατίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα 106 72,
τηλ. +30210 3647585 • Fax +30210 3644996 • bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr
Ἀποστέλλεται ἐπίσης ἐπὶ ἀντικαταβολή, κατόπιν παραγγελίας.